

Stavangeren

Medlemsblad for Byhistorisk Forening Stavanger

Nr. 1-2005

I redaksjonen:

Berit M. Grande, Reidar Frafjord og Kjell Petter Løhre.

Innhold

Leder	3
Av Berit M. Grande	
Hertervig-huset i gode hender – enn så lenge	4
Av Jan Gjerde	
Fra krigens saga: En farlig ferd for frihet og fred	7
Av Reidar Frafjord	
Den grønne båren	12
Av «JOKER»	
Valbergtårnet del II	17
Av Gunnar A. Skadberg	
Et blikk på Stavanger 1905 del II	26
Av Jan Gjerde	
Medlemsoversikt	37

Medlemskap tegnes ved innbetaling av kr. 225,- for enkeltmedlemmer og kr. 375,- for familiemedlemmer.

Beløpet innbetales til konto 3201. 25. 37300.

Adresse: Postboks 351, 4001 Stavanger. www.byhistoriskforening.org

Org.Nr. 984 289 669

ISSN 0806 - 184 X

Program for Byhistorisk forening Stavanger 2005

Onsdag 23. februar

Årsmøte med kåseri av Reidar S. Østerhaug:
«**Filantropi og barneredning i Stavanger på 1800-tallet**»

Sted: Arkeologisk Museum

Kl. 19.00

Tirsdag 15. mars

Foredrag av Torgrim Titlestad:
«**Erling Skjalgsson og Stavanger**»

Sted: Arkeologisk Museum

Kl. 18.30

Tirsdag 19. april

Foredrag av Eldbjørg Haug:
«**Hvorfor ble et nytt bispesete opprettet i Stavanger?**»

Sted: Arkeologisk Museum

Kl. 19.00

Tirsdag 24. mai

Byvandring:
«**Mosvannet nord /Eiganes vest**
med Gunnar A. Skadberg

Kl. 19.00

Onsdag 31. august

Byvandring:
«**Fra Østervåg til Skagen. Vi følger brannkanten fra storbrannen 1860**»
med Egil Henriksen

Kl. 18.00

Onsdag 28. september

Foredrag av Harald Hamre:
«**Skipsverft og Reperbaner**»

Sted: Arkeologisk Museum

19.00

Onsdag 26. oktober

Foredrag av Anne Tove Austbø:
«**Brygger og kaier i Stavanger - Stavanger havn fra Bispebrygga til Blå Promenade.**»

Sted: Arkeologisk Museum

Kl. 19.00

Onsdag 23. november

Foredrag av Hild Sørby:
«**Bygningene som har formet byen. Om god og dårlig arkitektur**»

Sted: Arkeologisk Museum, Kl. 19.00

Lederens spalte

Topografi

Jeg sitter her med Mons Gabriel Monsens akvarell- *Utsikt fra Kleivå mot Bergeland*. Dagens nyheter forteller om NSBs ambisjoner for jernbaneområdet og Paradis, og jeg spør: **Hvor viktig er det å ta vare på de opprinnelige linjer i bylandskapet?**

Noe må alltid vike for utviklingen, men hva bør vernes?

Stav-anger. Var det byen ved vågen navnet beskrev? Eller det åpne leiet fra Vågen til Paradis? Byen har reist seg i skråningene rundt, men det søkkes som naturen selv har formet, har fått lov å forbli noenlunde flatt. Visst var det en finere helling fra Kongsgård og Domkirken mot Vågen før, men den får vi kanskje igjen når det nye tusenårsstedet blir virkelighet?

Selvsagt hadde byen vært vakrere dersom man i Klubbgata hadde bygget med naturen i stedet for å bryte ned naturen, men den gata følger heldigvis bare Skolebakkens løp. Og vi har jo enda bebyggelsen på Straen. Den som ga oss heder og ære i arkitekturvernåret 1975! Husk likevel på at det slett ikke var planlagt! Rundt 1950 vedtok ambisiøse politikere å rive alle bygningene der. Heldigvis hadde de ikke økonomi til å realisere sine planer, og senere kom ressurssterke mennesker inn og startet den rehabilitering vi er så stolte av.

I dag kan vi si at hovedaksen i bybildet er godt bevart, vi kan lese landskapets konturer. Man har vist respekt for middelalderkirken og området rundt. Ja, selv Jernbanelokket har fått en utforming som enda gir oss mulighet til å ane fordums topografi. Store deler av området representerer en vellykket tilpasning til den motoriserte tid vi lever i.

Akkurat nå står vi foran en viktig debatt:

Hva skal skje med noe av middelalderbyens viktigste sætrekk; det åpne landskapet fra Byen ved vågen til Paradis?

I den debatten må flere elementer inn enn økonomisk gevinst og kortsiktige utviklingsinteresser. Derfor bør den også engasjere vår forenings medlemmer!

Berit M. Grande

Hertervig-huset i gode hender – enn så lenge.

Av Jan Gjerde

Den 30. desember ble det kjent gjennom en artikkel i Stavanger Aftenblad at Hertervig-huset i Rosenberggata 38 var blitt overdratt fra et arvebo til forretningsmannen og galleristen Carl-Helge Hana. Stavanger kommune sa nei takk til å erverve den tidligere boligen til Lars Hertervig, en av Norges fremste og mest særpregede kunstnere gjennom tidene. En kunstner som mange av dagens fremste samtidskunstnere sier at de står i gjeld til.

Vi må prise oss lykkelige over at når Stavanger kommune svikter, står private krefter klar til å ta på seg det som burde være en soleklar offentlig oppgave. Dette viser at byens satsing på megakulturelle

prosjekter allerede får konsekvenser i form av utarming av kommunens innsats på andre kulturelle arenaer enn de som inngår i dens prioriteringer som Europeisk Kulturhovedstad og planene for bygging av nytt konserthus. Hertervig-huset er ikke fredet, selv om det oppfyller både de antikvariske og kulturelle betingelser for fredning. Dette er i seg selv en forsømmelse, hvor både Byhistorisk Forening, Vårt Stavanger, Fortidsminneforeningen, museene og de kommunale kulturminneaktørene må gå i seg selv. Huset inngår riktignok i Kulturminneplanens oversikt over bevaringsverdige, faste kulturminner i Stavanger. Men dette er formelt sett et svakt vern – og huset ligger

i et meget utsatt transformasjonsområde. Kulturminneplanen skal revideres i 2005.

Risikoen i den foreliggende situasjon ligger i at den dagen Hana eller hans bo eventuelt må avhende huset, har man ingen garantier for noe som helst. Da kan man lett komme i samme situasjon som i striden om Rosenbergbakken 3, autentisk fra 1830, som Stavanger kommune vedtok å rive for å gi plass til Straen Terrasse, men hvor Miljøverndepartementet grep inn med påbud om vern. Det eneste som kan garantere Hertervig-huset som et viktig kulturminne for Stavanger for kommende generasjoner, er at huset fredes og kommer i museal forvaltning.

Hertervig-huset inngår i en gruppe av eldre hus i og ved Gamle Stavanger som ble flyttet til byen. Det sto opprinnelig på Borgøy, og ble flyttet til Stavanger av Lars Hertervigs far i 1838. Lars var da åtte år. Familien eide huset til 1885. I sitt nye verk «Vakre trehus i Rogaland» påpeker Hans Eyvind Næss i sin omtale av bygningen at den sannsynligvis inneholder bygningselementer som er mye eldre enn 1838. Nye bygningsantikvariske undersøkelser kan avdekke dette.

Kunstneren Lars Hertervigs skjebne er ellers godt kjent og dokumentert. Etter et behandlingsmessig mislykket opphold på Gaustad asyl i 1856 – 58, bodde han noen år hos nær familie på Borgøya i Tysvær. Lars vendte tilbake til Stavanger i 1865 og mange av hans fremste verk ble til

i de tre etterfølgende årene. Han arbeidet samtidig noen år som malersvenn, men fra 1870 og utover er det i hovedsak fattigkassen som sørger for hans underhold. I 1885 flyttet han til Rosenberggata 26, og endte sine dager i privat forpleining på kommunens kostnad hos en familie i Nedre Strandgate 62. Begge disse husene eksisterer i beste velgående.

Rosenberggata 26 er vakkert rehabilitert og inngår i en gruppe av hus som åpenbart er like gamle som dem i Gamle Stavanger. Rosenberggata har for øvrig navnet etter Egenesløkken Rosenberg som den ledet fram til, og har samme trasé som den gamle hovedinnsfartsåren til Stavanger fra Randaberg. Den hadde på von Kroghs kart fra 1771 navnet «Hoved Kirke og Ting Wey til Raneberg» og passerte Blidensol før den fortsatte videre til byen. Gatens tilhørende bebyggelse er med andre ord et kulturminne som hører hjemme i Kulturminneplanen, og der finner man den også registrert i gruppen «Kulturområder/

Fra Løkkeveien i utkanten av Stavanger (1858) hvor vi ser Nymanns vindmølle og bebyggelsen Thomsahagen. Maleri av Hertervig.

Nedre Strandgate 62.

Husgrupper innen trehusbyen.» Også Nedre Strandgate 62 er vakkert rehabilitert og velbevart. Det er lettest tilgjengelig fra Bergsmauet, hvor det ligger på en bergnabbe vis a vis Bergsmauet 4. At Lars Hertervig døde i annen etasje i dette huset har jeg muntlig overlevering om fra Halvard Bøe som døde i 2002, dagen før åpningen av Hertervigs minneutstilling i Rogaland Kunstmuseum. Det var hans far, som var lege, som skrev ut dødsattesten for Lars Hertervig.

Om Hertervigs kunstneriske produksjon i Stavanger-årene er ikke så mye dokumentert. Vi vet at han laget en rekke arbeider på papir fra byen og dens omegn som er udaterte. Rogaland Kunstmuseum har bebudet et oppfølging av den store

minneutstillingen i 2002 med hovedvekt på hans mindre kjente papirarbeider. Forhåpentligvis vil denne utstillingen i større grad enn den første også ta for seg de stedshistoriske aspekter ved mange av Hertervigs bilder.

Det er å håpe at Byhistorisk Forening Stavanger kan se seg anledning til å skilte også disse to husene med tilknytning til Lars Hertervig sitt liv i Stavanger. I sin artikkel om Litteratur og Kunst i boken Stavanger 1814 – 1914, skriver overlærer Eimund Berg om Hertervig: «De som har kjent ham i hans gode dage taler med en art vemodig begeistring om den sjeldne kunstnersjæl som her gikk tilgrunde».

La ikke de synlige minner om Lars Hertervig, som kan knyttes til hans vandring på jorden her i byen gå samme veien.

jangjerd@online.no

Fra krigens saga: En farlig ferd for frihet og fred

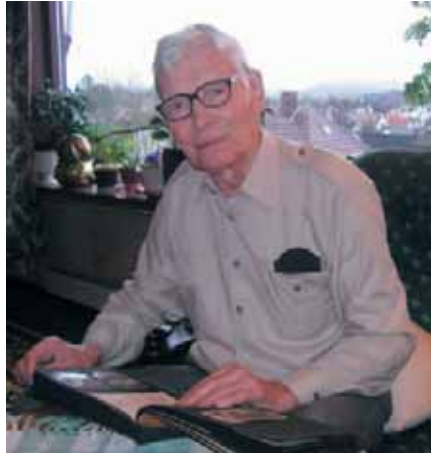
av *Reidar Fraffjord*

Fra 2.etasje i sitt hus høyt oppe på Byhaugen kan *Johs. Thorsen* i klarvær skimte Nordsjøen i sørvest. Lavmælt minnes den 85 år gamle hedersmannen den utrolig dristige ferden over dette havstykket til Skottland i 1941. Under normale forhold i landet vårt ville denne reisen vakt stor oppsikt og fremkalt brede typer på avisenes førstesider.

Utpå ettervinteren hadde fire ungdommer, ovennevnte *Johs. Thorsen*, som da var 21 år; hans to år yngre bror, *Olav*, som var jevngammel med *Kjell Endresen* og den 17 år gamle, *Inge Steensland*, for alvor begynt å diskutere mulighetene for å komme seg bort fra landet. På mitt spørsmål om dette berodde på eventyrlyst eller idealisme, svarer Thorsen ganske kort: «Vi ville slåss mot tyskerne!» Han antydte også at man ikke regnet med å komme fra en slik strid med livet i behold.

Guttene var alle fra Stavanger. Thorsen-brødrene bodde i Olav Kyrresgt. 14. Kjell Endresen, som hadde vokst opp i Østervåg, hadde nå boligadressen Løkkeveien 130, mens Inge Steenslands hjem var i Lyder Sagensgt. 35. De lyttet ulovlig til de norske sendingene fra London og hjalp til med å distribuere illegale aviser som jo spilte en fundamental rolle som eksponenter for folkeopinionen. Men etter hvert som det knugende okkupasjonsmørket gradvis senket seg over land og by, ble det mer og mer et reelt ønske for alle fire om å kunne bidra med noe på utefronten.

Fremover vårparten var ungdommene stadig på utkikk etter en passende båt som de kunne krysse havet med. En maidag

Johs. Thorsen i sitt hjem på Byhaugen

kom brødrene Thorsen endelig over en farkost som de mente måtte egne seg bra til «flukten» fra Norge. Faren deres hadde i flere år hatt en motorbåt som de benyttet i Ryfylke – fjordene, og særlig Olav var mer enn brukbart fortrolig med båtstell og motorer. Han var utdannet maskintekniker. Så da de oppdaget «Sjøgutt» hos en mann på Hundvåg som var villig til å selge, slo de til. Båten var 27 fot lang, 7 og en halv fot bred og utstyrt med en én-sylindret motor på 6 HK.

Fartøyet ble satt i god stand og deretter innregistrert som fiskebåt fra Hjelmeland med Olav Thorsen som eier. Etter å ha skaffet seg de mest nødvendige redskaper, opptrådte Johs. og Olav en tid som regulære fiskere og fikk dermed også bensinmerker. Det meste av drivstoffet ble lagret

sammen med en del bensin som de klarte å lure til seg på annet vis, bl.a. gjennom kollaboratører.

Opprinnelig var det meningen å forlate byen utpå høstparten, forteller Johs. Thorsen, etter hvert som det ble mørkere kvelder og lengre netter. I begynnelsen av juli hadde de imidlertid solgt alle overflødig eiendeler og kjøpt inn proviant og utstyr. Hvis man inkluderer båtkjøpet, var omkostningene til «ekspedisjonen» da kommet opp i 3.000 – 4.000 kroner. De bestemte seg nå for å la det stå til!

I Kalhammaren var det på den tiden fortsatt en del kombinerte bolig- og sjøhus. Frøken Anna Svendsen eide ett av disse. Her hadde ungdommene kaiplass, og herfra stod den vesle fiskerbåten ut fjorden, torsdag den 10. juli 1941; en lummer, overskyet ettermiddag uten merkbare dønninger på sjøen. Redskaper og fiskekort ombord indikerte at de fire guttene skulle ut på en fisketur, som så mange andre på den tiden. Det skulle imidlertid forløpe nesten fire år før tre av dem på ny kunne sette føtten i Stavanger by; en av dem som sku

«Sjøgutt» i Galeivågen på Buøy etter at den var fraktet tilbake til Stavanger sommeren 1945. Båten som var bygget i 1933, ble senere solgt til en mann i Strand. (Johs. Thorsen ønsker i dag opplysninger om motorbåtens endelige skjebne. Kan noen av leserne hjelpe?)

tilbake mens de stevnet ut Byfjorden, fikk aldri mer oppleve hjembyen sin.

Mens de rundet Tungenes, vinket de iherdig til mannskapene på et tysk batteri som overvåket sjøtrafikken, før de satte kursen mot Håstein. Vel fremme søkte de havn og ventet på at sommernatten skulle gi himmel og havflate en mørkere sjattering, og som en siste ungdommelig hilsen til «herrefolket», ødela de en forlatt vakthytte. I mellomtiden hadde svære skybanker tårnet seg opp, og etter at de hadde satt kursen rett vestover, kun utstyrt med livbåtkompass og skoleatlas som navigasjonsutstyr, brakket tordenskrallene over båten.

Fortsatt i nærheten av norskekysten, var en del tyske rekogniseringsfly nærgående, men da ble kursen øyeblikkelig satt mot land igjen til flyene var forsvunnet. Denne første natten var det fortsatt forholdsvis smul sjø, men i løpet av den påfølgende dagen satte det inn med riktig styggevær, og ungdommene fikk en skikkelig utfordring. Det litt urene drivstoffet avsatte belegg og skapte problemer for tilførselen. Bensinen måtte suges frem til motoren. «Sjøgutt» var ellers beregnet til «innenfjords» trafikk, men her ble den kastet hit og dit på det tunge, opprørte havet. Til overmål røk plutselig topp-pakningen på motoren.

Guttene skar imidlertid linoleum av dør-

Om bord i motorbåten «Sjøgutt» i Nordsjøen den 11. juli 1941. Fra venstre: Johs. Thorsen, Inge Steensland og Kjell Endresen. (Fotograf er Olav Thorsen med sitt Leica – apparat)

Kjell Endresen «oppdager» Skottland, 13. juli 1941 !

ken og lagte en ny pakning, forteller Johs. Thorsen, og det lyktes etter en stund å få motoren i gang igjen. «Nå fungerte den greit noen timer, men så gikk også denne pakningen i stykker, og vi måtte til med en ny linoleumsbit. Dette gjentok seg 10 – 15 ganger, og til slutt kuttet jeg stykker fra sjøstøvle mine», husker han. I disse kritiske situasjonene fikk de opp det ene seilet de hadde, en liten fukk.

Etter tre dager på det åpne havstykke, kalenderen viste 13. juli, speidet de febrilsk etter landkjenning. Det de fryktet aller mest, var at de kunne ha kommet for langt nordenom Skottland, inn i *Pentland Firth*, «kanalen» som skiller fastlandet fra Orkenøyene, og dermed havne ut i Atlanterhavet ! Men endelig, utpå ettermiddagen, jublet Kjell Endresen, populært kalt «Blåmann»: «Land i sikte !»

De utmattede ungdommene styrte inn mot kysten, og utpå kvelden kunne endelig «Sjøgutt» legge til kai. «Fisketurens» avslutning skulle bli det lille stedet *Sandend Harbour*, litt nord for *Banff* på østkysten av Skottland. Her ble de mottatt av en hjelpsom og hjertelig befolkning som brakte de slitne karene både mat og varm te.

Ikke lenge etter kom representanter fra de militære styrkene til stedet, og guttene ble fraktet til *Buckie* og satt i arrest; men med åpne celledører ! Neste morgen spiste

de frokost med stedets politimester. Så bar det videre med tog fra *Aberdeen* til *London*, til en tidligere pikeskole som nå gjorde tjeneste som interneringssted inntil deres forhold var klargjort.

Johs. Thorsen forteller at de ble intervjuet av kaptein Martin Linge som på den tiden var i ferd med å etablere sitt berømte kompani. Etter noen uker ved «Special Training School» gikk ferden videre til et kurssted for fallskjermhoppere i Manchester før de endte opp ved treningsbasene *Glenmore Lodge* og *Forest Lodge* i det skotske høylandet. I disse traktene forberedte Linge – karene seg på sabotasjeoppdrag, samtidig som de også hadde tilgang til et utmerket jaktterreng. I hans rikholdige fotoalbum finner vi bl.a. et bilde hvor han sammen med Joachim Rønneberg står ved siden av en felt hjort. Sistnevnte sindige og rolige mann fra Ålesund skulle to år senere lede spesialgruppen *Gunnarside* som sprengte tungtvannsfabrikken på Rjukan.

Johs. Thorsen og Inge Steensland kom til å tjenestegjøre i Den Norske Marinen. De ble begge utdannet ASDIC – operatører (Anti-Submarine Detection Investigation Committee), et engelsk system for lokalisering av neddykkete undervannsbåter. (I dag brukes vanligvis betegnelsen SONAR). Deretter ble de sendt over til USA, til Miami Beach i Florida, for å praktisere det de hadde lært.

Den 16. september 1942 var de til stede

*I Marinens tjeneste i London 1943
J.Thorsen til venstre og I.Steensland*

i Washington DC i forbindelse med overleveringen av ubåtjageren «King Haakon VII» som lå ved kai i Potomac – elven. Båten var en gave til kongen i anledning av hans 70 års dag, og Inge Steensland ble plukket ut til å heise flagget under overtakelsesseremonien.

Det var ved denne begivenheten president Franklin D. Roosevelt holdt sin velformulerte tale hvor han trakk frem Norge som et eksempel til etterfølgelse. Johs. Thorsen har hele talen i en delikat anretning i minneboken sin og siterer noen linjer: «If there is anyone who still wonders why this war is being fought, let him look to Norway; if there is anyone who has any delusions that this war could have been averted, let him look to Norway; and if there is anyone who doubts the democratic will to win, again I say, let him LOOK TO NORWAY...»

Etter en tid med konvoitjeneste på dette fartøyet langs den amerikanske østkysten kom de tilbake til Storbritannia. Johs. Thorsen var like til frigjøringen på oppdrag i maritim tjeneste, både i farvannet rundt Storbritannia, men også på en ny runde

til Amerika, der patruljeringen strakte seg fra isødet langs Labradorhalvøya i nord til varmen i Panama i sør !

Inge Steensland søkte opptak på Sjøkrigsskolen i England og ble tatt opp som kadett. Han tjenestegjorde bl.a. om bord på flere britiske krigsskip og var på destroyeren «HMS Brissenden» under invasjonen av Omaha Beach i Normandie 6. juni 1944. Her ledet han ildgivningen mot den tyske stillingen på land, på stranden amerikanerne hadde størst tap. Tilbake til Sjøkrigsskolen ytret han ønske om mer aktiv krigsinnsats, og utpå høsten samme år samme år fikk han permisjon. Vinteren og våren 1945 ble han så spesialutdannet som marineoffiser.

Som 21 år gammel fenrik ble han satt til å lede en gruppe som skulle aksjonere mot den tyske okkupasjonsmakten i Østfold – området, operasjon «Polar Bear 6 East». Denne aksjonsgruppen utførte torsdag 8. februar 1945 en eventyrlig bedrift ved å kapre elleve taubåter og en bergingsbåt rett foran øynene til tyskerne og føre disse til Sverige, noe som resulterte i at trafikken på Fredrikstad havn ble lammet ! Tyskerne skjerpet vaktholdet, men sent torsdag kveld 19. april stod Inge Steensland nok en gang i spissen for en uhyre dristig kapring foran nesen til fienden, hvor to lasteskip blir ført til nøytral, svensk havn. Det ene var D/S «Activ» som tilhørte Brødrene Olsen i Stavanger.

Kjell Endresen hadde hele tiden spesialtjeneste i Kompani Linge og oppholdt seg lenge i Sør-Rogaland som radiotelegrafist i operasjon, «Vestige IV». Dette var en isolert etterretningsgruppe, etablert på britisk initiativ, som egentlig hadde skips-sabotasje som hovedmål. Kjell Endresen hadde en sender med seg overalt hvor de dro omkring, og fra ham gikk det stadig meldinger om tyske skipsposisjoner og annet nyhetsstoff over til London. En gang mot slutten av krigen ble senderen peilet inn i utkanten av Egersund. Alle veier ble avsperrert, men «gårdsgutten» Endresen

klarte å komme seg trygt gjennom kontrollen med senderen i en britisk ryggsekk på sykkel!

Olav Thorsen skulle bli den eneste av ungdommene fra «Sjøgutt» som ikke fikk oppleve et fritt Norge. Han ble først utdannet som fallskjermjeger i kompani Linge, men kom etter hvert inn i Marinens flyvåpen og ble en meget dyktig flyver. En måned før krigen sluttet, den 5. april 1945, var Sunderlandsflyet fra 330. squadronen hvor han var 2. flyver, på patruljetjeneste over Atlanterhavet. Flyet vendte aldri tilbake til basen sin på Shetland.

Sommeren 1991, 50 år etter den farefulle ferden mot vest, var Kjell Endresen, Inge Steensland og Johs. Thorsen tilbake på gamle «tomter», til et minnerikt gjensyn med *Sandend* og befolkningen der. Noen år senere gikk Kjell Endresen bort, 75 år gammel i august 1996, men de to siste gjenlevende pleier fortsatt god kontakt med hverandre. De har kjent hverandre siden guttedagene i Speideren. Inge Steensland har bodd i Oslo i en mannsalder nå, men karene treffes bl.a. på de årlige møtene i Linge – klubben som finner sted på Akershus.

Som en takk og anerkjennelse for alt han utrettet i Østfold den siste krigsvinteren, ble Inge Steensland i 1946 tildelt den aller høyeste utmerkelsen landet kan

gi, *Krigskorset med sverd* for fremragende krigsinnsats under utførelse av særoppdrag. Fra Storbritannia mottok han utmerkelsen *Distinguished Service Cross*. Han er i dag vernepliktig orlogskaptein. Den anonyme shippingmannen og krigshelten fra Stavanger står fortsatt i spissen for et forretningsimperium som styres fra kontorene i Oslo, men han har opprettholdt den tette kontakten til fødebyen Stavanger i hele etterkrigstiden. I min samtale med Johs. Thorsen kommer det tydelig frem at han setter umåtelig stor pris på denne vennens naturlige beskjedenhet og uselviske holdninger.

I mai måned er det 60 år siden det atter ble «Dag over Norge». Vi som har fått høste seierens frukter, må aldri glemme hva det kostet å få et fritt fedreland. Det må alltid bli husket hva våre krigsveteraner og deres falne venner kjempet for. Johs. Thorsen og hans kamerater fra krigens dager er sterkt opptatt av at Norge ikke må bygge ned sitt Forsvar, ut fra den bitre erfaringen *de* høstet i april dagene 1940. De ser det slik at godt forberedte soldater og materiell som er tidsmessig og av ypperste kvalitet, kan være av avgjørende betydning når det gjelder å bevare den friheten og freden som ble vunnet.

rei-f@online.no

Den grønne båren

Av «JOKER». Avisartikkel fra Stavanger Aftenblad 1936

Den grønne båren er i dag å finne i Kiellandrommet på Stavanger museum.

DET VAR INGENTING folk i det gamle Stavanger fryktet mer enn den grønne båren. Når den stanset opp foran en eller annens dør lå der en viss uhyggestemning i luften - det var likesom den varslet sykdom og død og elendighet. Og når den blev båret gjennom gatene av to håndfaste karer, rystet folk på hodet og sa til hverandre, at den slags syktransport var en skam for byen og det må vi se å få en ordening på. Men det blev allikevel ikke noe gjort. For den grønne båren var et greit og billig befordringsmiddel, sa byens vise fedre, og når bare en ting var billig, gjorde det ingen ting om den var aldri så utidsmessig og avskrekkende.

Det var en uhyggelig tingest. En lang og smal kasse med lokk og lufthuller og malt med en gresselig jektegrønn farge. Nå har

museet tatt vare på den som et meget talende bevis på datidens lite humane oppfatning av sykepleie og syktransport. Og når vi idag forundret og rystet betrakter denne kassen, som engang var byens «sykevogn», kan vi så godt forstå den redselen som våre besteforeldre nærret for den grønne båren. For det var jo som å bli lagt i en likkiste.

Jeg husker fra en bok av Jonas Dahl en liten skildring av hans første møte med den grønne båren. Far hans, kjøpmannen på Dahlealmenningen, blir plutselig syk en dag og må forlate kontoret og kramboden for å gå til køis. Tre dager efter konstaterer dr. Hultin at det er koppene. Og før de vet ordet av det står det to gulstripede staltere med den grønne portechaisen for døren.

Mor hans protesterte indignert da stalterane kom inn for å hente faren. Hun oppfattet det som folk flest den gang som noe av en forsmedelse å bli bragt til hospitalet i den grønne båren - det var nesten som å bli båret til graven i svart likkiste med taustropper. Hun ba om å få hente vogn til mannen sin. Men doktoren sa nei - det var mot reglementet. Og så blev den velstående kjøpmannen på Dahlealmenningen båret til sykehuset i den grønne portechaisen.

Denne episoden gjorde et voldsomt inntrykk på den unge Jonas Dahl. «Jeg glemte aldri dette uhyggelige optog, stalterane og portechaisen med en hale av gatens nysgjerrige efter sig», har han siden fortalt. «Jeg følte det som om de tok far med sig for bestandig».

HOSPITALET, som kjøpmann Dahl blev ført til, lå ved Skolebekken. Like ved, i Nygaten, var der en hel del kjøttbutikker og slakterier, og lukten fra disse skal ha vært svært generende for nabolaget, fortelles det. For de syke, som i almindelighet lå for åpne vinduer, var stanken fra slakteriene særlig på varme, sommerdager nesten uutholdelig. Patientene mistet både humøret og appetitten, og det er ikke å undres over at en fryktet et opphold på byens hospital mer enn selveste pesten.

Det var en meget gammel institusjon i Stavanger, en levning av det hospital som en vet var forbundet med St. Petri kloster i den katolske tiden. Fra gammel tid av hadde det stått under kirkens styre, og det var blitt opprettholdt ved gaver, legater og andre inntekter, som for eksempel andel i Salhusbøssen.

I 1845 lot kommunen det gamle hospitalet ominnrede og bygget til et toetasjes trehus, hvor så sykehuset flyttet inn.

Det store komplekset var som et skrinet med det rare i. Her var stuert sammen i et par sammenhengende bygninger alle mulige slags institusjoner for sosial forsorg, fra dårekiste til gamlehjem, så det var ikke

uten grunn at folkevittigheten hadde døpt huset «den kombinerte innretning».

Om opprinnelsen til denne innretning forteller de kommunale dokumenter:

I formannskapsmøtet 11. jan. 1889 blev referert et andragende fra byfogd Christensen om at «en komite på 3 eller 5 mann måtte utvelges for å ta under overveilelse og avgi innstilling angående opprettelse av en arbeidsanstalt i forening med sykehus og dårekiste». Saken blev anbefalt av formannskapet og en komite på 5 medlemmer blev satt ned. Det var postfullmektig Kielland, pastor Lange, korpslæge Wittkugel, oberstløjtnant Eckhoff og kaptein Crøger. Komiteen hadde, sin innstilling ferdig i midten av 1841, men først 3 år efter at planen var undfanget av Christensen blev saken behandlet i bystyret, som bevilget 10 000 spesier, hvorav 6500 spesier av byens andel av «vrager- og målerpengene».

Den «kombinerte» blev som sagt oppført i 1845. Den kom til å omfatte sykehus for 100 patienter, dolhus for byens sinnssyke, spinnhus for 12 gamle kvinner samt arbeidsanstalt for menn og kvinner. I forbindelse med anstalten blev opprettet et grøtkokeri, der hvem som helst kunde få kjøpt grøt samt «erter og flesk» til billig pris. Der lever sikkert ennå mange folk her i byen som har kjøpt grøt på «stalten».

I DEN ØSTRE enetasjes fløien av komplekset var dolhuset. Forholdene her var noe nær kriminelle. I 6 trange seller satt de sinnssyke innesperret dag og natt, og de blev røktet av stalterane, fullstendig ansvarsløse folk, som absolutt ingen forutsetninger hadde for å pleie disse ulykkelige. Gittervinduene høit oppe på veggen var spikret over med planker, så selv ikke den svakeste stripe sol kunde trenge inn i sellen. I en selle var det ingen ovn, og her lå en stakkars stymper vinter efter vinter og frøs, tross hospitallægens protest mot denne umenneskelige behandling.

Sykehuset var der hvor nå kemneren har sin rekke av kontorer. Det var spartansk og

«Den kombinerede indretning» i 1890'erne.

billig utstyrt og ytterst slett administrert. Utdannede sykepleiersker hadde en ikke; det var stalterane som besørget sykepleierskenes daglige plikter.

Engang var det en lege som tilkalte noen diakonisser fra Oslo. Men de blev her ikke mer enn en kort tid, så reiste de tilbake igjen. De blev ikke riktig fortrolig

Dette bildet er tatt fra noenlunde samme vinkel flere år etter nedleggelsen. Bygget til venstre ble kommunebibliotek og bygningen i bakgrunnen ble formannskaps- og ligningskontor. Legg merke til det fine parkanlegget i front.

med samarbeidet.

I selve sykehusbygningen på loftet hadde de prostituerte kvinner sitt tilhold. Her var de innesperret i et langt, lavt lofts værelse, der de tilbragte hele dagen, tørket sine klær, spiste sin mat og sov om natten. Bare de mest primitive og ubeskrivelig ekle foranstaltninger var truffet for alle disse menneskers naturlige behov, og de klaget derfor stadig over dårlig luft.

De underligste optrinn kunde finne sted der nede på de prostitueres avdeling. Ofte hendto det at et frekt fruentimmer stillet sig op i vinduet og kledte sig splitter naken, til stor fornærmelse for tilskuerne ute på gaten. Og det var visstnok ganske almindelig at jentene lå i vinduet og slengte finter efter

byens fine «herrer» som passerte forbi. Da pleide disse samfundets støtter sette tempoet betraktelig op og smette rundt hjørnet i Østervåg i en viss fart. De vilde jo nødige vedkjenne sig bekjentskapet.

I søndre fløi, der hvor kommunebiblioteket nå holder til, var det såkalte «spinnhuset», der 10-12 gamle koner satt og ventet på døden. Det var uten tvil den fredeligste plett i hele komplekset. I to stuer satt disse gamle og eldgamle konene, og syslet med sitt. Verden uten for visste de ikke stort om. De levde i sitt samsnakk fra morgen til kveld, og når de store slagsmål og uvær gikk over den mannlige del av stalten, kunde en se de gamles forskremte fjes i vinduene som vendte mot gården.

Den søndre fløien avga for uten «spinnhuset» også plass til likhuset og tvangsarbeidsanstalten for menn. Såvidt vi kan forstå spillet denne siste omtrent same rolle som Opstad idag. Her hadde de nemlig belegg av fanger fra alle kanter av landet, og det var ikke mors beste barn nettop. Opholdet på stalten var heller ikke skikket til å gjøre dem synderlig bedre. Hele datidens fangebehandling bærer preg av brutalitet, kynisme og likegyldighet. Og den som setter sig inn i de foreliggende beretninger om stell og styre i den gamle tvangsarbeideranstalten i Stavanger, vil snart forstå at misnøie og spektakler blandt fangene måtte høre til dagens orden.

For det første var der trangt om plassen. Sovesalen var et lite rum på loftet, og under skråtaket til begge sider stod sengene kloss i hinannen. Her lå de om hverandre unge og gamle, folk med homoseksuelle tilbøieligheter og kanskje også syflitikere, gamle vaneforbrytere og unge gutter som første gang var innenfor murene. Og de var uten noe tilsyn og uten noen som helst kontroll.

Kl. 20 om kvelden slukket opsynsmannen lyset og låste døren forsvarlig, og dermed var stalterane overlatt til sig selv. Det kunde jo f. eks. tenkes at en eller annen av disse 30-40 mannfolk som var

stuet sammen på dette loftet, følte trang til å gjøre sitt nødvendige i løpet av natten. Han var da henvist til et lite privet borte i en krok. Det var reglementet. Men ellers ga stalterane sig en god dag i hele reglementet. Når de hørte at vaktmannen var vel ute av korridoren, fant de fram lysestumper fra madrassen kveikte snaddene sine og lå og fortalte lidderlige historier til langt på natt.

For det annet var arbeidsordningen aldeles borti veggene. På en moderne arbeidsanstalt er en vant til at arbeidet blir fordelt efter den enkeltes anlegg og interesser. Den slags hensyntagen var aldeles ukjent for de gamle. De hyllet den opfatningen at der skal sterk lut til skurvete hoder, og innrettet sig derefter.

Den «kombinerte» falt meget billig i drift og var de gamle, kommunemennenes stolthet gjennom mange år. Den stod urokket av tidens omskiftelser helt til 1889, da Alexander Kielland ga den dødsstøtet ved sine kjente artikler i Stavanger Avis - artikler som vakte opsikt også langt utenfor byens grenser. Da fikk folk øinene op for hvor utidsmessig og i høi grad utilfredsstillende den var blitt, den gamle innretning. Ved bystyrets beslutning av 30. novbr. 1893 blev bevilget 200 000 kr til opførelse av det nåværende sykehus på Skjævelandsstykket. Da det blev tatt i bruk, gikk den kombinerte over i historien og vi fikk i steden kommunebygningen på St. Peders plads.

DA ALEXANDER KIELLAND hadde skrevet sine artikler om «den kombinerte innretning», der han med uredd penn avslører de umenneskelige forhold i byens sosiale forsorg og rusker op i diverse kommunal slendrian - var der en mann som kom til ham og sa at han hadde glemt den grønne bære. Og dagen efter kom der i Kiellands avis en liten artikkel om de grønne bærer, helt i stil med de angrep han tidligere hadde gjort på selve den kombinerte:

«Der var så meget å skrive om og det kom så mange oplysninger, både bruke-

lige og ubrukelige, mens vi behandlet den kombinerte innretning, at det ikke var til å undres over om noe kom vekk for oss.

Men vi beklager allikevel at vi ikke fikk de grønne bårerne med i sammenheng. Ti i virkeligheten er disse skrekkelige gamle kassene - bårne av 3-4 stalterar, de er like-som et offisielt avertissement som føres omkring i gatene og fastslår i befolkningens bevissthet disse to ting: gammeldags stell og kombineringen mellom sykehus og tvangsarbeidsanstalt.

En kan ofte høre byens læger klage over at det mange ganger gjør et så sterkt inntrykk på den syke, når disse fæle kasser båret av disse forbryterklædte menn viser sig, at patienten derved likefram utsettes for fare. Ofte er det også næsten umulig å få de syke til godvillig å la sig transportere på denne måten.

Selv om det var lykkes lægen på forhånd å berolige vedkommende slik at samtykke og enighet var opnådd, så klamrer den syke sig til sin seng, når stalterane og den grønne båren er for døren: heller dø i sin rede enn fares bort på denne heslige måten.

At stalterane - både kvinnelige og mannlige - anvendes i den indre betjening, det har vi gjort opmerksom på. Men vi glemte rent ut sagt dette offentlige og for alle vitterlige samarbeide, som dog uten tvil må ligge utenfor sykehusets plan. Det kan umulig være påbudt, ja, ikke engang godkjent, at byens offisielle sykehus skal hente sine patienter ved tvangsarbeidsanstaltens lemmer.

Ti en må vel huske på at det ikke bare er bæringen på gaten de besørger. Men disse karer - ja selv om en velger av de skjebeligste dernede - det er dog alltid noen motbydelige sykepassere - de går jo inn i husene og gjennom stuen like inn på sykeværelset. Og en tenke sig nå, hvad f. eks. unge, renslige piker må lide ved å ha disse ekle mannfolk gramsende i sin seng og bli båret ned av trappene i deres armer.

Det er noe så opprørende i dette at en likefram ikke vet, hvad en mest må undres over: befolkningens tålmodighet overfor

disse giftig-grønne pestkasser, eller de styrendes store likegyldighet og mangel på initiativ.

Ti vi har en sykevogn, ja vi har nok to; den ene er temmelig simpel, men den annen er så smukk og tidsmessig at - som en av byens læger uttrykte sig - selve Rikshospitalet har den ikke bedre og finere.

Ja, hvor er den?

Jo, den står på Bjergsted, og benyttes i de sjeldne tilfeller, når her går en koppeepidemi over byen. Men det er ikke falt noen inn å la disse vogner desinfisere og benytte ved hver eneste avhenting av patienter til sykehuset, og for bestandig bannlyse de grønne kasser med deres redsel og uhygge.

Vi nevner nå dette som en av de allerførste forandringer som må utføres i denne sak. Sykevognen desinfiseres og innsettes hos en vognmann, med hvem sykehuset gjør akkord om kjøringen. Ved telefon kan en altså motta ordre nårsomhelst. Vognmannen måtte være forpliktet til å holde en ordentlig kusk, som kunde hjelpe til ved utbæringen av syke, så kunde en mann av sykehusets folk - ingen stalter mer - være nok til å følge vognen.

Der vilde være meget vunnet om en tror at denne forandring kunde inntre straks; og vi har det håp at en vil følge vårt råd».

Kielland angir her linjene for framtidig syketransport i Stavanger. Der er ingen tvil om at hans gode forslag blev fulgt, og at vi i vognen fra Bjergsted har den første «moderne» sykevogn her i byen. Vi husker alle denne vognen, som daglig var å se i byens gater inntil for noen år siden - der luktet så fryktelig karbol (eller var det lysol) av den, og det var ikke fritt for at der stod en viss uhygge omkring den også.

I dag er der vel ingen som føler noe fysisk eller psykisk ubehag ved å bli kjørt til sykehuset slik som det nå skjer i en komfortabel, luktfri og godt avfjeret ambulans. Men jeg tror nok noen hver av oss ville ha protestert hvis vi blev båret til sykehuset i en grønmalet likkiste.

Valbergtårnet

Av Gunnar A. Skadberg

DEL II

Til høyre for domkirken skimtes det første Valbergtårn som ble avløst av det nåværende. Maleri av Thomas Fearnley (Fra Byen i billedkunsten).

Planleggingen av nytt Valbergtårn

I 1844 hadde branninspektør Isak Felthus laget tegninger og kalkyler til et nytt tårn på Valberget etter at det var slått fast at det ikke nyttet å flikke mer på det gamle tårnet. Byens myndigheter hadde imidlertid problemer med å bestemme seg for hvordan det nye tårnet skulle se ut.

I 1845 ble det lagt ut 72 skilling til tjæring av tretårnet, og året etter ble det betalt 3 spesiedaler og 72 skilling for tre potter tran til belysning i tårnet. I 1846 henvendte formannskapet seg til tollinspektør Claus Jacob Schive med anmodning om at han kunne lage et utkast med kalkyle til nytt vakttårn på Valberget, men det virker ikke som han har ansett seg for kapabel til å imøtekomme dette ønsket. Året etter fikk kjøpmann Christian Gabrielsen (1798-1851, sønn til Helmich Gabrielsen), som ledet formannskapet på denne tiden, i oppdrag å tegne nytt tårn. Men hans utkast til nytt tretårn behaget ikke branninspektør Felthus som hadde foreslått at det nye tårnet burde reises i stein – helst murstein. I 1848 framla «captein» Frederik Petersen et riss over den nye bygningen på Valberget som byfogd Christensen deretter ble bedt om å ta med seg til Stortinget i håp om å få statlig støtte til foretaket og godkjenning av en kompetent arkitekt som kunne formgi tårnet etter bystyrets ønsker. (Frederik Petersen er identisk med bruks-

eieren ved handelshuset Köhler i Hillevåg som siden drog til Sverige der han bygde seg opp et forretningsimperium tuftet på trelasthandel og skipsbygging.)

Byfogd Halvor Olaus Christensen hadde få problemer med selvtilit og selvfølelse, så han oppsøkte like godt landets fremste arkitekt for å få hjelp med Stavangers nye landemerke, og i 1848 fikk arkitekt Christian Henrik Grosch (1801-1865) i oppdrag å tegne det nye tårnet. Han tegnet da et åttekantet Valbergtårn i romantisk middelalderstil med åttekantet tårn og spir og med romanske arkader og rundbuede vinduer. «Fra Jordfladen til Gesimsens Overkant» skulle tårnet være 20 alen og spiret derfra til takets spiss skulle strekke seg ytterligere 14 alen.

Arkitekt Grosch

Christian Henrik Grosch var født i København i 1801, men flyttet med sine foreldre til Norge da han var ni år gammel. Faren, Heinrich August Grosch, var ansatt ved Den kongelige tegneskole i Kristiania, og han var en anerkjent malerkunstner og grafiker. Sønnen utdannet seg imidlertid til arkitekt ved Akademiet i København. Som ferdig utdannet arkitekt i 1824, fikk han ansettelse under arkitekt Hans Ditlev Franciscus Linstow (1787-1851) som da var engasjert med bygging av Slottet i Oslo. I hovedstaden var Grosch også engasjert

Christian Henrik Grosch

ved byggingen av Rikshospitalet (1826-1842), Børsen (1826-1828), Norges Bank, seinere Riksarkivet (1827-1830), Brannvakten (1854) og Observatoriet (1831-1833).

I 1828 ble han utnevnt til stadskonduktør i hovedstaden, og i 1833 fikk han overordnet ansvar for statens bygninger i Christiania. Samtidig opererte han som lærer ved tegneskolen der faren hadde vært ansatt. I årene 1838-1852 var han engasjert i byggingen av Universitetsbygget ved Carl Johans gate. Grosch hadde hatt kontakt med Stavanger også før engasjementet med det nye tårnet på Valberget. I 1838 tegnet han nemlig den gamle tollboden på Stra'én. Den bygningen stod ferdig i klassisistisk stil i 1840.

Chr. H. Grosch døde i 1865.

Det nye Valbergtårnet tar form

I 1849 kom det inn anbud på bygging av det nye steintårnet fra den tyskfødte murmesteren Wilhelm Schmeichler (1806-1859) som ville ta seg av mursteinsarbeidet for 970 spesiedaler – og fra sjømann Ole Andreas Aanensen (født 1816) og slakter

Jacob Bratsen (Skansegate 6) som ønsket å utføre gråsteinsarbeidet for 860 spesiedaler. Bystyrets representanter var skeptiske til å gi fra seg styringen over økonomien og uttrykte engstelse mht. eventuelle budsjettoverskridelser – noe som skulle vise seg å ikke være ubegrunnet. Det ble derfor vedtatt å overføre det økonomiske ansvaret for oppføring av nytt tårn til en spesialkomite nedsatt av bystyret.

I 1850 startet reisingen av gråsteinstårnet (gneis) etter Groschs tegninger. Fundamenteringen kostet 3000 spesiedaler og selve tårnet 6000 spesiedaler – en sum som tilsvarte 36 000 kroner. Tårnet fikk «Lygtehus i Spiret» og ble, som fryktet, langt dyrere enn det som var kalkulert, så selv spesialkomiteens medlemmer fikk problemer med å styre utgiftene til byggingen. I 1852 stod tårnet ferdig, og fyrvokter og seilmaker Johan Chr. Nielsen ble ny oppsynsmann med plikt til å holde tårnets fyrlykt tent.

Finansiering til bygging av tårnet skulle skje ved at penger ble overført fra «Maaler og Vragfondets Indtægter.» Snekkermester Erik Johnsen (1805-1867) ble bedt om å tiltre stillingen som forstander for arbeidet med å reise tårnet mens kjøpmann og redaktør Johan Christian Johnsen (1815-1898) ble tilsatt som regnskapsfører (ble siden statsrevisor) for nybygget – begge stortingsrepresentanter for byen. Snekkermester Hans Bernt Myhre (1817-1863, stortingsrepresentant i 1854) og sadelmakermester Ole Olsen (1812-1890, Steinkargate 10) ble bemyndiget å få plassert tømmeret som skulle nyttes til oppføring av nytt Valbergtårn under et provisorisk tak på Valberget.

Løytnant Carl Adolph Langberg ble valgt til overbestyrer for nybygget samt bedt om å utarbeide nye kalkyler for slutføringen av arbeidet med tårnet i 1851 etter at arkitekt Grosch først hadde laget en ny tegning av tårnets øvre del med spir og fast fyrlykt. Da Langberg døde i 1852, ble kaptein Christian Frederik Torstrup valgt til hans etterfølger

som overbestyrer for reisingen av nytt Valbergtårn. I desember 1852 fikk han vedtatt at de små gliderne (sinareter) og kulen på tårnets spir skulle forgylles og at vindfløyen skulle lages av massivt jernblikk.

Torstrup måtte be om mer penger for at tårnet kunne fullføres. Både smedarbeid og innkjøp av redskaper hadde kostet langt mer enn det Langberg hadde kalkulert med, og bystyrets representanter hadde inntet annet valg enn å bevilge 800 spesiedaler ekstra for tårnet. «Taarnet lider, navnlig ved at staae udækket i Regn og Slud», heter det i et notat fra formannskapsprotokollen. Pengene ble fortsatt tatt fra Vragerfondets overskudd. I oktober 1853 bevilget bystyret 10 spesiedaler til F.Grung som erstatning for et arbeidsuhell han hadde vært utsatt for under byggingen av tårnet.

Da arkitekt Anders Bugge fikk se det ferdige Valbergtårnet, kalte han tårnet for «det smukkeste monument Grosch reiste utenfor Christiania ... det byggverk som sammen med domkirken gir byen profil.»

Problemer med det nye tårnet

De ni vekterne i det nye tårnet klaget snart over fuktighet og oversvømmelser, og det måtte derfor settes i gang store dreneringsarbeider og reparasjoner. Dette fordyret tårnet enda mer og gjorde at byggeperioden ble forlenget til 1853. De fire små sidetårnene ble nå fjernet da det ikke var mulig å holde dem tette i regnvær. Det ble installert et ur i det nye tårnet. Sluttregningen for tårnet kom på 9000 spesiedaler, og det var stor forargelse i byen over den uforstand folkets kårne hadde utøvet for å få satt opp det prangende tårnet i gråstein og mur. Vindfløyen på tårnet ble utstyrt med årstallet «1852» da tårnet var ferdig i første omgang. Hvis en elev ved byens styrmannsskole, etter denne tid, ikke husket hvor lang en nautisk mil var, ble han av læreren bedt om å se i retning Valbergtårnet!

Det gamle tårnet kunne nødvendigvis ikke rives før det nye var på plass. På det

siste formannskapsmøtet i 1853 ble det besluttet å selge tretårnet for 5 spesiedaler til vekterne Lucius Foss, Erik Osmundsen og Jacob Jacobssen. Branninspektør Felthus hadde opplyst om at tårnet «neppe mer værd er end Flytningsomkostningerne». Betingelsen for at de tre vekterne fikk kjøpe tårnet, var at det ble fjernet innen 8. januar 1854, så det var bare å få farten opp.

Byborger og glassmester Tjerand Nicolai Tobiesen fra Nedstrand fikk oppdraget med å installere kulørte glassruter i en signallykt som ble plassert i Valbergtårnet, og han fikk betalt 2 spesiedaler var arbeidet. I julen og på nyttårsaften 1853 ble det spilt musikk på Valberget, og overbestyrer Torstrup måtte etterpå be om å få refundert utgifter til musikantene på 6 spesiedaler og 4 ort. I 1854 ble det betalt 3 spesiedaler og

Valbergtårnet slik det ser ut i dag.

48 skilling for fyrkull som politibetjent Ole Aarberg hadde anskaffet til oppvarming i tårnet – og 13 spesiedaler 108 skilling til Anders Svendsen for reparasjoner på tårnet.

I 1859 mottok urmaker Torgersen 60 skilling for reparasjon av tårnuret. 5. desember samme år bekreftet de to politibetjentene N. Thorsen og Erik Ommundsen tårnveker Ommund Helgesens utsagn om at stormen i løpet av natten hadde drevet betydelige mengder vann inn i tårnet. Det hadde regnet både gjennom vinduer og tak – på de sidene som vendte mot stormen, og vannet hadde trengt ned til de underliggende deler av tårnet. Arkitekt Fredrik von der Lippe ble deretter anmodet om å finne en løsning for å holde tårnet tett.

Brannsikringen i byen bedres

I 1860 ble boktrykker Arnt Moe pålagt å bygge sitt nye hus på Valberget (Valberggata 3, nå: «Sting») i én etasje for ikke å ta vekk utsikten fra Valbergtårnet mot den delen av byen som strøk med i brannen i mars samme år. Litt seinere på året mottok tårnveker Michael Iversen lønn (2 spesiedaler og 114 skilling) for å ha reparert kanonhusene «paa Valbergtaarnet». Tirsdag 13. mars 1860 inntraff selve «Storebra´en» i byens historie der ca. 250 hus på Holmen ble bytte for flammene, og 2000 mennesker ble husløse.

Vekteren berger en person som er kommet til skade under brann.

I 1861 bevilget bystyret penger til å oppføre et skur på Valberget der en sprøyte til den faste brannvakten skulle oppbevares.

Da Stavanger Brannvesen ble opprettet i 1866 – blant annet som en følge av «Storebra´en», ble antallet vektere i tårnet redusert til tre. Vekterne skulle avfyre to skudd med en av kanonene om de så flammer i byen. Bredte ilden seg, skulle et tredje skudd avfyres. Med klokken anga vekteren distriktet der brannen var oppdaget. (Et slag betydde, Stra´en, Kleivå, Torget; to slag: Skagen, Holmen; tre slag. Østervåg, Verket og fire slag: Pedersgate osv).

Når det brant i byen, måtte klokkerdrenge opp i Domkirkens klokkeloft. Klemtet han med korte pauser, betydde det at brannen var under spredning, men ble pausene lenger, betydde det at brannfolkene begynte å få brannen under kontroll.

Medlemmene av borgerkorpset pliktet å møte til innsats når det brant i byen. Ved hjelp av sine geværer og kårder skulle de sikre orden ved brannstedet. De skulle sørge for at folk holdt seg unna så brannsprøytene kunne komme i stilling, de skulle være behjelpelige med å få folk og innbo ut av brennende hus, og de skulle organisere rekkene med vannlangere til nærmeste brønn eller sjøstrand. Det var som regel unggutter som klatret ned i brønnene for å lempe opp vann i lerrets-bøtter. Folk ble så plassert i to rekker fra brønnen opp til sprøyten. Folk i den ene rekken lempet de fulle spannene og i den andre ble de tomme bøttene langet i retur. Ofte ble svære seilskuteseil fuktet med vann og lagt over takene på nabohusene for å hindre at brannen spredte seg, men en haugianer hadde mer tiltro til Forsynet enn til brannmannskapene. Da ivrige hjelpere ville lempe hans sildetønner på sjøen under Storebra´en i et tappert forsøk å berge verdiene, ropte pietisten: «Ikkje ei tyinna sild på sjøen. Vil Gud bevare huset, blir det ståan´es!» Det var samme sort brannforsikring som vi vet Eivind Garborg og mange andre haugianere satset på.

Like etter 1866 ble det opprettet en vise-telegraf mellom Valbergtårnet og brannstasjonen i Rådstuen. Barannvesenet hadde stasjonert folk i Valbergtårnet helt til 1922.

I Alexander Kiellands roman «Skipper Worse» heter det:

«Eller et barn våknet av en ond drøm og lyttet og pintes av fæle skikkelser, tyver og rokkendreiere som kom inn av vinduet og ville drepe far og mor med kniver. Da hørte de utenfor på hjørnet:

'Hør vekteren. Hør. Klokken er slagen 2. Vinden er stille.' Ah, vekteren var der, ja, da var det jo sant. Så kunne der ikke komme tyver og rokkendreiere i kjøkkenvinduet. Alle onde mennesker måtte jo holde seg hjemme hos seg selv ellers tok vekteren dem med på Rådstuen. Der var visst ingen onde mennesker, bare snille, gode folk og Vektere ... Så sov de inn igjen så trygge og takknemlige og drømte ikke det ringeste grand mer.»

I 1906 beskriver Tønnes Stavnes Stavangers vektere slik: «Saa havde man de gennem Gaderne patruljerende Gadevækttere, iførte Skindhuen, den store Vægterfrakke med opstaaende Krave, de tunge Støvler og med den vældige «Morgenstjerne» i den ene Haand – og i den mørke Vintertid – en durabel Lygte i den anden.»

Da vektorordningen opphørte i 1922, begynte byens myndigheter å diskutere hva Valbergtårnet nå skulle brukes til. En av bystyrets representanter ytret da. «E de kje beste atte me forhørre osser om ka di gjørr med Valbergtårnå i andre byar?»

Valberget som lekeplass og friluftsområde

I gamle dager fantes det fjellknauser på Valberget. Det var der falkene rigget seg til med sine reir. Disse knausene var populære gjemmesteder for ungene. Ungene rant også på kjelke fra Valberget og ned til Timinanstorget. Barna lekte også «flåde» nedover de bratte skrentene. «Flåde» ble det når gutter og jenter satte seg på huk etter hverandre og lot «slangen» slynge seg

Vekterne ble nyttet også til å arrestere og få under kontroll oppviglere, døgenikter, pakk og kapryl.

nedover berget. Det ble litt av et rabalder når «lokomotivet» i toget traff veggen på sprøytehuset som stod nederst i bakken!

I 1867 ble kommunebestyrelsen anmodet om å rydde opp på den åpne tomten rundt Valbergtårnet. Byborgere som ville nyte utsikten fra Valberget, mente stedet var skjemmet av et stygt «Udseende». Slik ble henvendelsen utformet: «Til en Byes Herligheder maae unegtelig de offentlige Pladse henregnes, og det i sandhed, naar disse paa samme Tid, som de forøge Byens Beskyttelse mod Ildsvaade, tjene til at forskjønne den.» Stadsingeniøren la da fram planer om terrasser, murer, trapper, benker og jernrekkverk til et samlet utlegg på 600 spesiedaler. Men formannskapet som satt på pengesekken, var mer opptatt av sparepolitikk og anbefalte kun en planering av plassen til en kostnad av 100 spesiedaler – selv om representantene innrømmet at dette bare ville gi plassen «et anstændig om end tarvelig Udseende.»

Marcus Christophersen Frøchnell

I siste halvdel av 1800-tallet var det en vektor i Valberget som het Marcus Christophersen Frøchenell (1790-1872). Han var forhenværende hattemaker og lærer og slo seg ned i Stavanger i 1815 og ble snart

viden kjent som vitse- og skrønemaker. Redere og slektninger og venner av mange av byens sjøfolk entret ikke bare opp i Valbergtårnet for å speide etter sine kjære skuter og mannskaper, men også for å få en god stubbe av den aldrende Frøchenell. Mot å betale en skilling oppi en bøsse, fikk «gjestene» forresten lov å se i Frøchenells langkikkert.

Frøchenell påstod at han hadde fått kikkerten av storadmiralen etter at han hadde reddet livet hans og hjulpet ham til å vinne et sjøslag i Rødehavet. Frøchenell påstod også at kikkerten forstørret så godt at han kunne se når myggen på Lifjellet gjespet. Han kunne også se om skippermadamene som speidet etter sine ektefeller fra Byhaugen og Tastaveden, hadde god samvittighet. En av hans historier gikk ut på at han under et av sine besøk i Kina, var blitt innbudt til festmiddag hos en styrtrik mandarin. En av de 40 rettene som ble servert, bestod av stekte fluetunger, hevdet Frøchenell. «Dokker kan tro det var deilig!», sa han og smattet med tungen. Det er kanskje unødvendig å fortelle at Frøchenell var bergenser – med røtter i Sverige? Men tross sine digre skrøner – eller kanskje på grunn av dem, var Frøchenell en avholdt mann i Stavanger - og i Cederberghs sal på Sølvberget, der han også gledet gjestene med sitt muntre gemytt.

Tårnveker Erik Berge

En av de siste vekterne i Valbergtårnet var Erik Berge, født på gården Berge i Hellesland i 1841. 25 år gammel flyttet Erik til Stavanger med den syv år eldre broren Anders. Erik fikk straks arbeid i det nyopprettede, faste brannkorpset i byen i 1866 som en av tolv brannkonstabler som holdt til i den gamle Mariakirken. I 1870 giftet han seg med Emilie Tønnesen, datter av skomaker Lars Tønnesen på Bakken og Maren Jonsdatter Trones.

Allerede i 1867 ble Erik utnevnt til brannformann. I 1903 ble han ansatt som veker i Valberget. I førstningen tjente han

10 daler i måneden, som formann fikk han 12. Han tjenestegjorde under stadsingeniøren Otto Waitz (som kom til Stavanger i 1865 som direktør for det nye Gassverket i Sandvigen, men som fra 1866 til 1884 var byens føste stadsingeniør), Halvard Lange (assistentingeniør i Stavanger fra 1867 og stadsingeniør fra 1884 til 1899), Andreas Saxegaard (stadsingeniør fra 1900 til 1914) og Hans L. Juell (stadsingeniør fra 1914 til 1942).

I 1919, året før han døde, fikk Berge kongens fortjenstemdaje i sølv fordi han hadde røktet sin stilling i samme etat med troskap og flid – fra han var 25 til fylte 78 år! Berge døde i 1920 og Emilie i 1917.

En av døtrene til Erik og Emilie var den vidkjente Sara Berge som i mange år var en institusjon innen fattigforsorgen i Stavanger – beundret av borgerskapet for sin pliktroskap og evne til å spare – og hatet av fattigforsorgslemmene som var avhengige av «smulene fra de rikes bord».

Tobias Sandstøl, den siste vekteren i Valbergtårnet

Den siste vekteren i Valbergtårnet het Tobias Sandstøl. Det var da Torbjørn Egner fikk høre om ham under et besøk i Stavanger at han unnfanget sin figur «Tobias i tårnet» i «Folk og røvere i Kardemomme by».

Tobias Sandstøl var født på gården Sandstøl i Lunde sogn i 1856. 6 år gammel kom han til Støle der han bodde fram til 11 års-alderen. Han måtte allerede i denne perioden tjene til sitt eget livsopphold som gjetergutt. 11 år gammel startet han på sin yrkeskarriere som rallar. Det var muligens hans eldre bror Tønnes (født 1845) som fikk ham til å trekke mot Stavanger. Tønnes var nemlig lærer ved Kvekerskolen som holdt til i Store Skippergate 4.

Tobias giftet seg i 1887, men allerede i 1892 satt han som enkemann og eneforsørger for to mindreårige barn. Han skrev da etter enken til sin avdøde kones bror, og giftet seg med henne høsten 1893. Hun

Tobias Sandstøl

hadde også to barn fra sitt første ekteskap. Sammen fikk de så to barn slik at det til sammen var seks barn fra tre ekteskap som vokste opp i Sandstøls hjem.

Tobias var radikal i politikken. Han startet sin politiske karriere som venstre-mann, men ble siden både sosialist og kommunist. Selv med liten skolegang likte han å skrive – og han forfattet i årenes løp en rekke dikt og skrev innlegg i aviser. Han var en drivende kraft bak avisen «Rogaland Arbeiderblad» som ble gitt ut av kommunistene i Rogaland i siste del av 1920-tallet. Sandstøl var medlem av bystyret i mange år, og han var formann i byens brannkorps.

I 1904 søkte Sandstøl på vekterjobben i Valbergtårnet. Han ba nevøen Bernhard (sønn til Tønnes) om å legge inn et godt ord for seg i den anledningen. Bernhard Sandstøl var på den tiden kontorsjef hos Christian Bjelland. På ark fra dette firmaet skrev Bernhard Sandstøl følgende anbefaling for sin onkel:

«Stavanger, den 18de April 1904.

Privat.

Herr Statsingeniør Saxegaard,
her.

Bekjendt med at min Onkel Tobias Sandstøl søger Plads som Vægter i Valbergtårnet, tillader jeg meg at give ham min bedste Anbefaling for personlig Hæderlighed, Orden og Ædruelighed.

Med hensyn til om han er skikket til Posten, kan jeg intet sige, da jeg ikke kjen-der til hvad der forlanges, men da han er

en intelligent og pliktoppyllende Mand, tror jeg han er at stole på.

Han har arbeidet næsten udelukkende på Statens Jernbaner og Veie, før han kom i Kommunens arbeide, har havt tungt Ar-beide hele sitt liv, så en sådan Post vil være kjærkommen for ham nu han bliver ældre.

Unnskyld min Henvendelse, som mu-ligens kan synes noget påfaldende, men da Vedkommende ikke har så mange her i Byen, som kjender ham, bad han mig give ham en smule Assistance.

Høiagtelsesfuldt

Bernhard Sandstøl.»

Tobias Sandstøl fikk altså jobben som Valbergtårnets siste vekter. I 1922 ble han sagt opp etter 18 år som «Tobias i tårnet». Etter denne tid livnærte han seg med å spikke skrå-pinner i sin bolig i Lille Skippergate 8. Pinnene leverte han til Pedersens Tobaks-fabrik på Nytorget og til Svendsens Tobaks-fabrik på Bergene. Som emballasje brukte han avklippede buksebein som han snørte sammen til en slags sekker. Sandstøl fikk to kroner for en sekk med skrå-pinner.

Da Tobias Sandstøl døde i april 1945, skrev vennen Theodor Dahl i «Stavanger Avis»: Tobias Sandstøl var ikke noe dusin-menneske Han var en meget interessant mann å slå et drøs med. Det glimtet av originalitet i ordene hans. I 21 år gikk Tobias Sandstøl vaktrunden i Valbergtårnet. Tobias gikk trutt sin vakt. Stø og årvåken, alltid speidende, stirret utover om det reiste seg ild over mønene. Og slo ildtunger opp, så slo Tobias på alarmapparatet, meldte av til brannvakten, og så rykket de raske hestene ut med brannvogn og slokningskarer.

Men så en dag sa den nye tid at det ikke var tidsmessig lenger med vakt der. De gamle tårnvektene var overflødige. En epoke i byens liv var omme. Et Kielland motiv var slettet ut i livet.»

Theodor Dahl nevner Sandstøl også i boka «Byen og menneskene» fra 1947. Der heter det:

«Den siste vekteren var Tobias Sandstøl.

Han var i sin tid en kjent skikkelse i byen. Han deltok meget i det politiske liv som sosialdemokrat. En original mann, også i tankeliv.

Jeg kjente ham godt. Mintes ham som arbeideren i gata, men best som tårnvekten i Valberje. Der steg han rundt fra vindu til vindu, stirret utover byen med vekterøye, tok sine visse glaninger i hvert vindu og alarmklokken hadde han klar om galt skulle være. Mange branner hadde Tobias varslet til brannstasjonen. Slått den uhyggelige alarm midnattsbøl når det flamde opp et steds over husmønene.

Han likte seg i Valbergtårnet, Tobias. Der var fred for verdenslarmer, det var bolig for en mann som grublet og spekulerte.

Det var i 1922 han forlot tårnet etter å ha vært byens våkne øye ved dag og natt. Lyet etter og varslet når den røde hanen gol.

Tårnet mistet noe av sin gamle sjel da vekteren forlot det. Og brannkanonene var tegnet lenge før.»

Forfatteren Martin Nag skriver i en artikkel i «Stavanger Aftenblad» 29.09.1983 (der de fleste biografiske opplysningene i min artikkel er samlet fra): «Tobias Sandstøl i en sum? Knortet og ru Dalanebu og verdensborger, rallar og slusk og tårnvekker og arbeidsdikter for Vårherre og Lenin; en flammende einerbusk av et menneske.»

Utdrag fra J. E. Røys' barndomserindringer i boka «Det var i de gamle tider

«For å komme tilbake til «storegroen» og Valbergjet, så er det også minner fra den tiden. Storegroen var et helt kvartal i lengde og et halvt i bredde. Siden ble Privatbanken og et annet større hus bygd på den. Grunnen hadde en nesten to alen brei mur av hoggen stein som må ha kostet mye. Det var Wilhelm Hansen som eide den, han så aldri på omkostningene. Men det ble ikke til at han bygde på den. Det ble sagt at det var de som hadde advart ham mot å bygge da de mente at botnen ville svikte – der ble også ramt ned peler da banken ble bygget.

– Her hadde nemlig vært sjø i tidligere tid, sundet som skilte Holmen fra fastlandet og som ble fylt i. Nok om det, grunnen ble liggende der i mange år, men unyttig var den ikke for den var både leke- og idrettsplass, og ofte gav den plass for gjøglere med sine telt og karuseller. Vi hadde det ofte gildt på storegroen.

Men var det noen større halloy som skulle drives så måtte vi på Valberjet. Her var fjell og skar og bakker å renne i om vinteren. Og her var det store krigene gatestrøkene imellom ble holdt. Merkelig nok ble de til en viss grad tålt disse guttekrigene i byen på den tid, enda det kunne gå varmt nok til mange ganger så det var de som ble svimeslått av store lekter og stokker. Jeg husker at en gang holmaguttene stormet Breigadå og Syllberje ned gjennom den store Valbergbakken da stod selveste politimester Finne i sitt vindu og så på. Men han bare smilte.

Jo, det var mye gildt der oppe. Vi klatret i trærne i Heidehagen, og vi kløv i urene der oppe. Helt ufarlig var det ikke når vi kløv over gjerder med hagene dypt under, men en våger jo litt når det står bærbusker og frister. Men det hendte at vekterne stod høgt oppe i tårnet og gav kjeft, det gjorde forresten ingenting for vi visste så vel at de ikke kom ned, det var for tungt for dem å komme opp igjen alle de bratte trappene. Jo, vi hadde det løye på Valberjet.

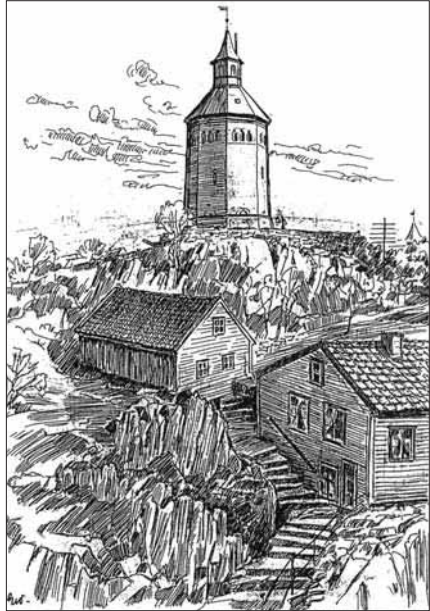
Det var ikke bare ungene som likte seg her oppe, voksne folk besøkte jevnt Valberjet. Skipsinteresserte så etter skutene i kikkerten oppe i tårnet, andre var kommet for å nyte utsikten. Men vekterne stod der for å oppdage brann i byen, og oppdaget de virkelig at ilden var løs et eller annet sted, var det ikke lenge før de kom de tre forferdelige kanonskuddene. Da klirret rutene i hele byen, og hvis det var om natten våknet folk og sprang til vinduene eller ut på gaten. Øverst oppe i Valbergtårnet var det hengt ut en rød lykt som viste retningen brannen kom fra. Var det storbrann, ringtes det også med klokkene i Domkirken.»

Heidehagen

Skrentene ned mot Skagen fra Valberget ble på midten av 1800-tallet kalt Heidehagen eller Heidehagen etter feier Johan Fredrik Heide. I 1851 mottok han for øvrig 50 spesiedaler for frivillig å ha avgitt grunn til det nye Valbergtårnet. I 1857 ble Heide avskjediget som feier etter 28 års virke i Stavanger. Han ble erstattet av svennen Torje Torjesen etter et vedtak i formannskapet av 19. juni 1856. I 1857 søkte Heide om å få pensjon fordi han hadde pådratt seg en «skade paa Helbreden». Formannskapsrepresentantene festet imidlertid ikke lit til dette da de hadde hørt at feieren så seint som i 1856 «ikke har undladt at tilvende sig Kunder, hvor det gjaldt Privatfeining for Betaling.» (17.10.1857).

I 1860 søkte Heide feiermesterstillingen i Stavanger, men han ble forbigått av feiersvenn Søren Glaurbeksen Bringsdal fra Kristiansand. Etter «Storebra'en» i mars 1860 fikk Thore Michaelsen kjøpe en tomt på Valberget av Heide, men Michaelsen sa seg villig til å bytte tomten mot en erstatningstomt på Idsøstykket (ved Nytorget) da et hus like under Valberget kunne komme til å hindre utsikten for brannvakten i tårnet, mente byens kommunale myndigheter.

Tore Michaelsen var fra Jelsaneset der han hadde livnært seg som skomaker før han flyttet til Judaberg med kona Karen Ludvigsdatter Lemvig (med røtter i Sogn og Bergen). På Judaberg drev ekteparet Michaelsen gjestgiveriet fra 1822 til 1839, men etter 1829 var det sønnen Nils som bestyrte overnattingsstedet da foreldrene flyttet til byen og satte seg opp hus i Øvre Strandgate (97). I 1841 kjøpte Michaelsen seg hus i Kirkegate (32). Han står da oppført med yrkestittel snekker. (Sønnen Albert var sjømann. Han ble gift med Kristine Nyman, datter av kjøpmann Johan Erik Nymann. Albert bygde i 1845 møllen på Rudlå sammen med sivgerfaren. En annen

Heides hus og hage under Valberget.
Tegning: Gunnar Wareg.

sønn, Ludvig, ble skipper og siden farfar til teknisk direktør i DSD, Ludvig Thorsen.)

Valberget i seinere år

I 1948 ble Valbergtårnet rehabilitert. Tårnet ble forsynt med ny eiketrapp, og i andre etasje fikk Turistkomiteen kontor. Det ble også laget en mellometasje med lagerplass for denne komiteen. Tårnet har seinere blitt nyttet til turistinformasjon og salg av souvenirer. Det nyttes også som utstillingslokale og til salg av brukskunst (Carl Olaf Olsen).

I 1994/1995 gjennomgikk Valbergtårnet en ny rehabilitering under ledelse av sivilarkitekt Louis Kloster. Han oppnådde å få fram de gamle, vakre bjelkekonstruksjonene mot hvitkalkede vegger. I andre etasje fikk Vektermuseet sin logiske plassering etter et samarbeid mellom kommunen og forsikringsselskapet Gjensidige.

Et blikk på Stavanger 1905 II

av Jan Gjerde

I den forrige artikkelen med glimt fra Stavanger i 1905 satte forfatteren søkelyset på de nasjonale begivenheter og de politiske forholdene i Stavanger. I denne artikkelen går han nærmere inn på byutvikling og næringsutvikling. (Red.anm.)

Byutvikling

Lokale politiske spørsmål var ofte av budsjettmessig og sosialpolitisk karakter, men det var utviklingen av selve byen, dens næringsgrunnlag og infrastruktur som var hovedinnholdet i politikernes arbeid. Kampen stod om knappe midler som sårt trengtes til mange nødvendige og gode formål. Selv om utgiftene til fattigvesenet var den største enkeltposten i bykassens budsjett, nest etter kostnadene med kommunelånene og skolene, så var fattigdomsproblemet først og fremst en arena for filantropisk innsats. Ikke minst organisasjoner og enkeltpersoner med haugiansk og pietistisk innstilling drev et omfattende sosialt arbeid, en tradisjon som går tilbake til etableringen av Josephines stiftelse i 1834, og som ikke minst presten Lars Oftedal bygde sitt kulturelle, religiøse og økonomiske imperium på i siste fjerdedel av 1800-tallet.

Murtvang og byplan i den selvokste byen

Det var bybrannen i Ålesund den 23. januar 1904 som kom til å gi kommunen og politikerne mest arbeid og hodebry fra 1905 og utover, og som også fikk stor innvirkning på kommunens utgifter. En ny alminnelig bygningslov var vedtatt i 1896, og allerede 19. mai 1904 vedtok Stortinget murtvang for alle større byer i Norge. I 1905 behand-

let byens politikere murtvangens utstrekning. At den skulle omfatte de tettbygde strøkene i sentrum, var det ingen diskusjon om. Byfornyelsen i sentrum fant i all hovedsak sted i form av murbygg.

Striden gikk på radiusen for murtvengen, og de konsekvenser dette ville få for boligbyggingen. Det var ikke «kultur» for boligbygg i mur i Stavanger. Først etter flere omganger med de sentrale myndigheter fikk man approbert et vedtak om murtvangens utstrekning. Departementet, ved statsråd Lemkuhl, skriver i et brev til magistraten i Stavanger: «*Departementet finner ikke at kunne anbefale, at der meddeles byen en så vidtgående dispensasjon fra nævnte lov som af kommunestyret vedtaget. Man skal i så henseende bemerke, at murbebyggelse efter murtvanglovens ikrafttreden skulde være regelen i byerne og ikke som her vedtaget indskrænket til en lide brøkdel av byens område.*» Selv om sentrale myndigheter påtvang byen en murtvang som var strengere enn det som byen selv ønsket, så ble resultatet likevel at Stavanger ekspanderte sterkt i de etterfølgende årene – som trehusby. De områdene som ble liggende innenfor murtvangsgrensen, ble rett og slett liggende ubebygget. Om det var murtvangloven eller andre forhold som virket inn er vanskelig å si, men Stavanger fikk en

Murtvangloven kom som en følge av bybrannen i Ålesund i januar 1904 og grensen for murtvang ble fastsatt i Stavanger i 1905. Murhus ble ikke akseptert for boligformål i Stavanger den første tiden. Derfor fortsatte boligbyggingen i tre med en byggefront som lå utenfor murtvanggrensen. Først i jobbetiden ble tomtene innenfor murtvangen ved Bjergsted, på Vestre Platå, ved Våland skole og St. Svithun/Storhaug skole bebygget.

markert nedgang i byggingen av nye boliger de første årene etter at murtvangen ble innført. Men det gikk ikke mange årene før boligbyggingen nådde stadig nye høyder – fram til dyrtid og jobbetid i forbindelse med den første verdenskrig.

Murhus-ringen, markerte årringer i byekspansjonen.

Murtvangloven var ment som bidrag til å forhindre katastrofale bybranner. Risikoen for brannkatastrofe var i høyeste grad til stede i Stavanger. Ett av motivene for saneringene rundt Torget, hvor de siste bygningene ble revet like opp mot år 1900, var å etablere en bred branngate mellom byens østre og vestlige del av sentrum. Hvis en bybrann brøt ut, skulle i hvert fall ikke hele byen bli flammens rov, var tankegangen. Frykten for bybrann var i det hele tatt sterk, og byggingen av den nye Valbergtårnet i 1853 ble en kolossal belastning på byens finanser i en årrekke. Ved en skjebnens ironi maktet ikke menneskene i Valbergtårnet å varsle katastrofebrannen som nærmest

brøt ut ved tårnets fot den 13. mars 1860 – den siste store bybrannen i Stavanger.

Stavangerfolk valgte trehus

At murbygninger kunne være «brannhemmende» var ingen ny erkjennelse, men dette kom ikke til å sette sitt preg på bygningskulturen i Stavanger. Men et minne om denne problemstillingen kan man se i Kirkegaten den dag i dag – motebutikken Rolfsens bygning rett opp av Provstebakken, Kirkegaten 13, ble kledd med takpanner og rabbispusset så tidlig som i 1843 – den første trebygningen med en slik behandling i Stavanger. Andre byer i Norge og i Europa på 1890-tallet hadde en byggeboom med oppføring av store boliggårder i mur, bygget på spekulasjon og med leiligheter som ble leiet ut til en sterkt voksende arbeiderfolkning. En slik utvikling fikk vi ikke i Stavanger. Derimot fant det omkring århundreskiftet og utover på 1900-tallet sted en omfattende spekulasjonspreget bygging av horisontalt delte to-mannsboliger. Omkring 1905 flyttet

«byggefronten» seg som en halvsirkel mot landbruksområdene rundt byen. Kampen, Vestre Platå, Våland og Storhaug ble bebygget med standardiserte «byggmesterhus» – i dag utgjør disse fortsatt det materielle innholdet i byplanbegrepet «trehusbyen Stavanger». En liten byutvidelse måtte til i 1905 for å sikre at byggefronten holdt seg innenfor reguleringspliktige arealer. Det er en slik grensestein vi ser nedenfor Tjensvoll gravlund når vi går rundt Mosvatnet.

Murhus ble regnet som 10 – 15% dyrere enn trehus. Og de ble regnet som uegnete for det stavangerske klimaet. Byen hadde heller ingen faglige tradisjoner for murbyggeri, men skulle snart komme til å få det. Målet for arbeideren var å få sin egen bolig, å bo til leie var vanlig, men da i hus sammen med husets eierfamilie.

Husbygging i tre krevde større tomter for hver bolig for å oppfylle lovens krav til avstand og byggehøyde. I de allerede bebyggede deler av byen, hvor trehusene nærmest lå rygg mot rygg, var det klart at skulle et hus fornyes eller en branntomt bebygges, måtte det skje med murbygg. Derfor ser vi så mange fine eksempler på spennende murarkitektur innimellom trehusbyen i Stavanger. Annerledes ble det med spekulasjonsbyggingen av standardiserte typehus ved byen byggefront. Her var tomte billige, og arealer var det nok av.

Den intense boligbyggingen ble svært belastende for bykassen. Det var kommunens plikt å sørge for regulering, opparbeidelse av gater, vann og kloakk. En etter forholdene lav og spredt bebyggelse var mulig fordi byggegrunnen var billig – men for kommunen ble det den dyreste løsningen. Først ti til femten år seinere – vi er da i jobbetiden omkring den første verdenskrig - blir lommene som lå igjen som ledige sentrumsnære byggetomter, omsider bebygget med murhus. Derfor vil vi i Bjergsted, over området omkring Solvang skole, området rundt Våland Skole og området rundt Svithun og Storhaug skole finne «murhusbeltet». Det består av for det

meste eneboliger eller tomannsboliger – utført i «folkelig jugendstil» og seinere i nyklassisisme. Murhusbeltet ligger nærmest som «årringer» i byveksten og de fleste hus ble bygget mellom 1910 og 1920.

Reguleringssaker – brannfrykt og behov for breiere transportåre.

Reguleringssakene var som hovedregel lite omstridte. En spesiell type saker satte sitt preg på Stavanger i særlig grad. Fordi byen for det meste var praktisk talt selvgrodd, hadde man strøk hvor fremkommeligheten var svært dårlig. Store deler av byens bebyggelse var utilgjengelig for hest med vogn til langt ut mot århundrets slutt. Mariakirken ble revet fordi «Kommunehuset» var tatt i bruk til brannstasjon. Vogn og hest trengte mer svingeradius enn det forholdene tillot. Helt siden 1850-årene hadde kommunen – etter evne – kjøpt opp eiendommer eller inngått avtaler med huseiere for å få utvidet gateløpene. Holmenbrannen i 1860 hadde ført til nyregulering av denne delen av byen, med prangende navn som «Breigata» som resultat. Så stolte var byen av denne etter Stavangerske forhold svært så rommelige gate, at da den ble døpt Hårfagres gate, kom dette navnet aldri i folkelig bruk.

Bispebryggen – en hundre år gammel reguleringssak som ennå ikke er gjennomført.

I 1905 har kommunen til behandling en reguleringsplan i Østervåg som omfattet kvartalet «Bispebryggen». Kommer man i dag ruslende gjennom Østervåg fra nord, vil man legge merke til at gateløpet plutselig blir vesentlig smalere når man passerer Østervåg 17, 15 og 13. Gaten blir smalere akkurat så langt sør som Holmebrannen strakte seg. På motsatt side ut mot Vågen, er det et tilsvarende hus som markerer det samme, nemlig det huset som Elektro-brukt hadde tilhold i, som og brant ned i 1998, men som nå er gjenreist. Så åpner gaten seg igjen når man kommer

Mauritzen-gården på hjørnet Kirkegaten og Provstebakken ble bygget i 1905. Bygningen ble den første i Jugendstil i Stavanger. Tidligere lå det et kjent bevertnings- og overnattingssted her, madam Jespersens hotell.

til «Benetton» og «Intersport» – tidligere kjent som byggene til «Strong» og «Marnburg». «Strong»-bygget var for øvrig en staselig murgård reist av grosserer Martin Wølstad i 1905.

Reguleringsaken gikk greit igjennom i de folkevalgte organer – den ble anbefalt og approbert av amtmann og departement – men i dag er dette kvartalet nøyaktig slik det var for 100 år siden. Riktignok er det bygget havnering og kaianlegg på utsiden mot Østre havn og selve Bispebyggen befinner seg langt inne på land mellom Sandnes Sparebank og Mikado restaurant, men mot Østervåg har gaten den samme innsnevring som for 100 år siden. Det framgår ikke av papirene fra den gang hva årsaken var til at reguleringsplanen ikke kom til gjennomføring. Pietet for den gamle bebyggelse var det nok ikke. Mer sannsynlig er det at kommunen ikke har kommet til enighet med grunneierne om

innløsningsprisen for tapt areal, eller at kommunen ikke så seg råd til å betale på grunn av andre oppgaver som måtte prioriteres. Og de var det mange av i spareårene omkring 1905.

Jugendstilen gjør sitt inntog.

To markante bygninger i Stavangers bymiljø ble reist i 1905: Tollboden ved Victoria Hotell og Mauritzengården på hjørnet Provstebakken – Kirkegaten. Mauritzengården er her i en særstilling, fordi det var den første bygning som ble reist i den «nye stil» – art nouveau eller Jugendstil som den ble kalt på norsk. I Norge er Ålesund særlig kjent for sitt sammenhengende bygningsmiljø i jugendarkitektur, men både Trondheim, Bergen og

Stavanger har mange fine enkeltstående bygninger i denne stilen. Mange av disse finnes som snart 100 år gammel byfornyelse i den mest trange og kronglete tre-

At dette bildet er fra 1905, kan vi se på to detaljer: Helt til venstre ser vi det siste påbygget til Kongsgård Skole, det sto ferdig i 1905. Mellom skolen og Håbeths hus ser vi Kiellandhuset, det ble revet kort tid etter dikterens død i 1906. Ellers merker vi oss en spennende detalj: Bekkegatens løp mellom Statsbanenes tomt og Rosenkildehuset. Like opp av og i fortsettelsen av Bekkegaten har Stavanger kommune nettopp laget en kunstig bekk og et vannfall mellom Rådhuset og Svømmehallen.

husbebyggelsen. Således er det et vakkert eksemplar nesten nederst i Søragedå – der den tradisjonsrike butikken «Ullvaren» holder til. Men for å se jugendarkitektur i Stavanger må man løfte blikket.

Forresten er det slik at den eneste bygningen i Stavanger som har oppnådd internasjonalt ry på grunn av sin arkitektur, er en villa i Jelsagaten, nærmere bestemt nr 49, også den bygget for Mauritzen, men denne gangen av arkitekt Knud Øgreid, som vendte tilbake fra studier i utlandet til Stavanger nettopp i 1905. Denne villaen regnes som en av de ypperste og mest særpregete eksponenter for denne stilretningen i Norge, og representerer ofte Stavanger og Norge i internasjonale oversiktsverk som dekker jugendstilens utbredelse og uttrykk. Arkitekt Øgreid er opphavsmann til flere jugendpregete bygninger i Stavanger, bl.a. Bethel på Løkkeveien, men for folk flest er han nok mest kjent som etablereren av det kjente trelastfirmaet, som like til nyere tid bar hans navn.

Posthussaken og Kiellandshuset

En spesiell reguleringssak som kom til å sette sitt preg på Stavanger sentrum og ikke minst debatten om byutvikling like til vår tid, var Posthussaken. Siden 1891 hadde Stavanger postkontor hatt lokaler i en murbygning på hjørnet Kirkegaten og Øvre Holmegate. I nyere tid er denne bygningen mest kjent som Bondeungdomslagets hus, opprinnelig bygget for Stavanger Kreditbank som måtte innstille i 1890 etter den økonomiske krise i 1880-årene. Byens industrielle og befolkningsmessige utvikling på 1890-tallet hadde ført til at posthusbygningen, som også rommet telegrafanlegget, var blitt alt for liten. Postvesenet «snuste» på en bygning lenger borte i Holmegaten, men byens myndigheter var ikke særlig begeistret for dette alternativet. Man var for det første bekymret for at en flytting til denne tomten ikke ville dekke framtidens arealbehov – dessuten var det nok et ønske å få et nytt posthus mer sentralt plassert – f. eks ved Torget. Denne tanke vant etter hvert tilslutning, og det var ikke

ukjent for byens myndigheter at Kiellands arvinger ønsket å selge Kiellandhuset ved Breiavatnet. Dikteren selv, som var født i huset og bodde der i perioder, blant annet i sin tid som borgermester, hadde et dualistisk forhold til huset. Etter at han flyttet fra byen i 1902 for å bli amtmann i Molde, så han helst at huset ble fjernet, ja, for hans del kunne det gjerne brenne ned, skriver han i et brev. Han mente at det hadde en verdi på 120.000 kroner, det skulle vise seg å være vel optimistisk. Da Postvesenet overtok eiendommen i 1905, fikk de den for 40.000 kroner, og det var innenfor den rammen som man fant forsvarlig. Av de momenter som begrenset tomtens verdi, var det et faktum at byggegrunnen var dårlig i området, en utrasing av Jernbaneveien i Breiavatnet 23. mars 1914 skulle illustrere dette poenget.

Det nye posthuset, »bananen» som det ble kalt, stod like til det ble revet i 1972. På mange måter ble det et signalbygg i Stavanger. Den første postmester som tok bygget i bruk, var senere ordfører Adam Egede Nissen. Han var blant dem som beklaget at bygget ble reist på bekostning av

Kiellandhuset. Men den som mest iherdig arbeidet for at huset skulle bevares, var Sigval Bergesen. Han satt på Stortinget i 1905, men kjempet det han kunne for at det skulle bli bymuseum. Adam Egede Nissen sørget forresten også for at en planlagt avdeling for oppstilling av hester, med avløp til Breiavatnet, ble tatt ut av planene og erstattet med bilgarasje. Den første rutebil trillet i Stavanger i 1907.

Byutvikling uten pietet for det gamle?

Enkelte har antydnet at rivingen av Kiellandhuset var uttrykk for en slags «takk for sist» til Alexander L. Kielland fra hans motstandere i Stavanger. Han var jo omstridt i sin hjemby og hadde på mange måter skrevet seg ut av det gode selskap. Jeg tror ikke at man skal tillegge byens myndigheter andre motiver for rivingen av Kiellandhuset, enn at tomten lå sentralt. Tretti år tidligere hadde man ønsket å rive det samme huset for å anlegge jernbanestasjonen der, men grunnforholdene gjorde det vanskelig. Stavanger formannskap vedtok i møte 6. april 1905 å anbefale Kiellands arvingers tomt ved Breiavatnet til posthustomt. Alexander

I den gamle bykjernen med trange smau og trehus skulle det uansett bygges i mur. Her en detalj fra et bygg mellom Østervåg og Havneringen ved Bispebryggen som i nyere tid ble kjent som «Strong».

L. Kielland døde på Bergen sykehus natt til 6. april 1906.

Pietet for byens bygningskultur var ikke særlig sterk på den tiden. Et eksempel på det er debatten om Kongsgård skole. I 1905 ble den siste påbyggingen av den klasseromspaviljongen som ligger ut mot Breia-vatnet, fullført. Dermed ble det også satt sluttstrek for en debatt som var igangsatt av rektor ved skolen, A. E. Erichsen. Han er i dag mest kjent for sitt banebrytende arbeid med å skrive av og publisere offentlige dokumenter fra byens historie, Samlinger til Stavangers Historie. Erichsen ønsket Kongsgård revet. Han var forresten den siste rektor som hadde bolig på Kongsgård og var så konservativ og unionstro at byens ordfører, Arne Haabeth, ved en anledning måtte beordre unionsflagget firet fra Kongsgårds flaggstang. Bygningene på Kongsgård var etter Erichsens mening ikke egnert for skoledrift. I stedet ville han ha en «moderne» skolebygning i mur. Dette syntet kunne så vel ha gått igjennom om det ikke hadde vært for kommunens stramme økonomi. (Vi kan jo forsøke å se for oss Storhaug skole (1903) eller Våland Skole (1910) som Domkirkens nærmeste nabo).

I det hele tatt skal vi være oppmerksomme på at når Stavanger og mange andre byer som i dag har intakte og velbevarte historiske bymiljøer, så skyldes det nesten aldri våre lokale politikere, men at de økonomiske forhold ikke gjorde det mulig å forsere moderniseringer i det tempo politikerne hadde besluttet og ønsket. For Stavangers vedkommende må vi – i tillegg til stram økonomi og dårlige tider – også takke for at byen ble spart for bybranner og bombing.

Vi kan ikke avslutte kapitlet om byutvikling omkring 1905, uten å ta med litt om utbyggingen av industriområdene og kaien.

Industrien setter sitt preg på bybildet

Hermetikkfabrikkene, som det var 19 av i 1905, ti år senere var det 52, hadde til å begynne med tatt i bruk gamle sjøhus og

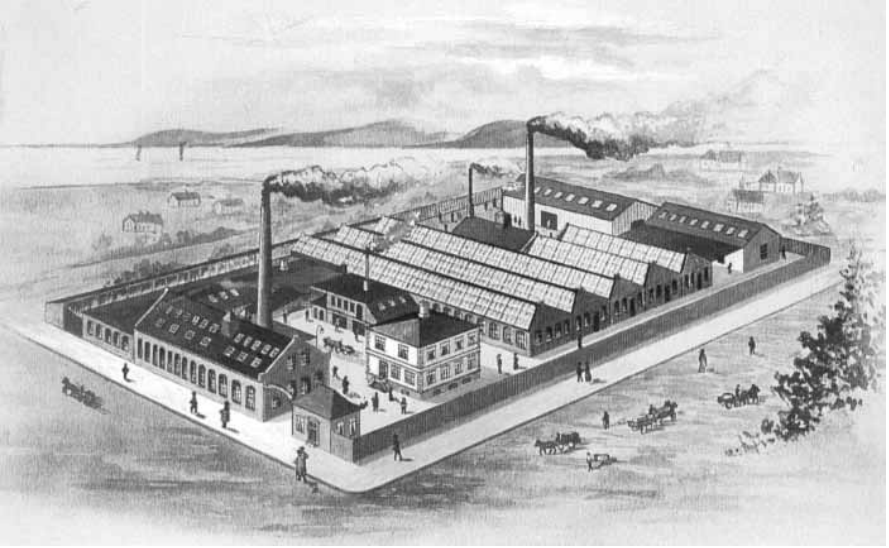
liknende. Men røkeriene var gjerne bygget i mur ved siden av de gamle sjøbodene, slik en ser med Chr. Bjellands Fabrikk no 1 på Skagen. Stavanger Preservers nybygg i mur sto ferdig på Stranden i 1900, og John Braadlands ikke mindre imponerende murbygning på omtrent samme tid. Felles for begge disse bygningene var at de hadde tilgang direkte til sjøen. Før kaiutbyggingen, som på denne strekningen først fant sted i årene 1913 – 1922, foregikk varetransporten direkte fra båter og til fabrikk- eller lagerbygningene. Av andre industrielle anlegg som på denne tiden var med å forandre Stavangers tradisjonelle bebyggelse, er oppføringen av Stavangers Blikktrykkeris store fabrikkianlegg i Ryfylkegaten og Haugesundsgaten. Det sto ferdig i 1905. Industristrøkene på Rosenberg og i Leirvig blir preget av industriell murarkitektur, og noe av dette har overlevd fram til i dag. De store murbygningene på Strandkaien er i dag inne i sin tredje næringsgenerasjon, mens Leirvig er blitt et såkalt transformasjonsområde. Bare «Tou»s anlegg fra 1908 ser ut til å overleve.

Drivkraften i næringsutviklingen var hermetikkindustrien, men den avfødte en underskog av støttenæringer som skulle bli dominerende i sine respektive bransjer like fram til vår tid. Vi kommer litt nærmere tilbake til næringslivet omkring 1905 i et senere kapittel.

Havneplaner med store visjoner

En stor utfordring for byen ble å legge forholdene til rette for moderne kommunikasjonsmidler som kunne tjene behovene til en sterkt voksende befolkning, handel med omlandet og næringslivets behov i forbindelse med sterkt økende import og eksport. Fortsatt gikk det meste sjøverts. Da kong Haakon den VII besøkte Stavanger i 1906, måtte han gå i land på Skansekaia som da strakte seg bort til Felthusalmenningen. (Hansen-hjørnet). På den tid var det bygget kailinje fra Skansekaia og til Ryfylkekaia, disse to kaiene ble forbundet

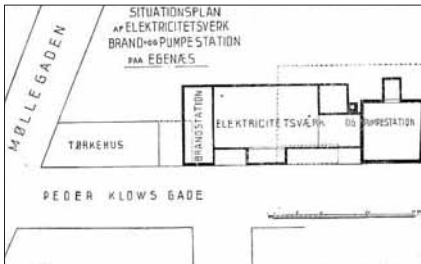
I årene omkring 1905 tar Stavanger for alvor skrittet fra en håndverksbasert industri til en moderne industriby. Skipsbygging og hermetikkindustrien leder an og legger grunnlaget for en omfattende følgeindustri. Her fra Stavanger Blikkrykkeri på hjørnet Ryfylkegaten/Haugesundsgaten, innviet i 1905.

så sent som i 1903. Først i 1907 startet kaiutbyggingen på strekningen Felthusalmenningen til Torget. Da kong Haakon den VII besøkte Stavanger i 1913, kunne han passere æresportalen ved Honnørbyggen på Torget. NALs «Christianafjord», som besøkte Stavanger på sin første tur over Atlanteren, var foranledningen for besøket: Den lå fortøyd ved kai på Sigval Bergesens side av Vågen.

Den store visjonen var at Stavanger havn skulle bli skandinavisk transitthavn. Som endestasjon for «Vestlandsbanen» lå Stavanger gunstig til i forhold til skipstransport til Vestlandet og til Nordsjø-landene og andre verdensdeler. Allerede i 1905 behandlet Bystyret reguleringsbestemmelser for Ryfylkekaien, hvor behovet var å ta hensyn til et framtidig jernbanespor som skulle runde Skansen. Diskusjonen var hvor stor radiusen på sporet måtte være, og de konsekvenser dette ville få for de eksisterende byggelinjene i området. Men ennå skulle det gå mange år før

jernbanesporene ble videreført fra Statsbanenes godsanlegg i bunnen av Vågen og ut Skagenkaien. Selv om årene etter 1905 ble en sammenhengende oppgangstid for næringslivet i byen helt fram til verdenskrigen og jobbetiden, maktet ikke byen de økonomiske og finansielle løft som utbygging av en moderne havn krevde. De kostnadene som fulgte med elektrifisering, tilrettelegging av nye byggearealer, skoleutbygging og ikke minst en sterk økning i sosiale problemer, presset kommuneøkonomien inn i en krise som den kom til å slite med i mange tiår etterpå.

Årene omkring 1905 var preget av optimisme og ikke minst teknologiske nyvinninger, både nasjonalt og lokalt. I 1905 ble Norsk Hydro etablert og den første hvalfangsekspedisjon til Antarktis ble sendt av gårde. I 1906 ble det demonstrert en elektrisk støvsuger på Grand Hotell i Stavanger, den første kinematograf med levende bilder ble etablert i 1905 med lokaler i Victoria Hotell. Byen får utredet bygging

Portbygningen til Stavanger Sykehus i Kannik var opprinnelig planlagt som kombinert brannstasjon (Egenæs brannstasjon) og gasskraftverk. Gassen skulle føres fra Stavanger Gassverk ved Bjergsted og omgjøres til elektrisitet ved en gass-turbin. Planene forelå til behandling i 1905, men verket ble ikke realisert. Kommunen hadde sikret seg rettigheter i Oltedal-vassdraget, og i 1907 ble det besluttet å bygge Oltedal kraftstasjon. I desember 1909 fikk Stavanger elektrisk lys fra hydroelektrisk kraft.

av et gasskraftverk, men tar samtidig skritt for å sikre seg elektrisk kraft fra fallrettigheter i Oltedalsvassdraget. Allerede i 1905 nevnes elektrisk sporvei i Stavanger. Men de viktigste tekniske nyvinninger fant sted i hermetikkindustrien. Aldri tidligere eller senere har Stavanger hatt et så levende innovasjonsmiljø som omkring 1905. Dette var ikke et miljø som levde et beskyttet liv i skyggen av offentlige støtteordninger, nei, her var det løsninger som sprang ut av at «nød lærer nøgen kvinde at spinde». Det var et presserende behov for økt konkurransekraft og behandling av større volumer

i hermetikkindustrien som tvang fram oppfinnsomhet og kreativitet. Flaskehalsen i produksjonsprosessen måtte fjernes. De løsninger som det mekaniske miljøet i byen utviklet, gjorde Stavanger til Norges desidert ledende hermetikkby.

En sak som illustrerer nytekning og framtidsvyene, er et forslag om å anlegge et kommunalt gasselektrisitetsverk i Stavanger. Diplomingenør Fr. Jacobsen, senere professor ved Norges Tekniske Høyskole i Trondheim, hadde utarbeidet en omfattende betenkning som i 1905 kom til behandling i formannskapet. Stadsingeniør A. Saxegaard skriver i sitt oversendelsesbrev at det egentlig var hans intensjon å anbefale Jacobsens forslag, men at det ikke kunne behandles uten at det var iverksatt konsesjonssak. Samtidig forelå det et alternativ til gasskraftverk, nemlig kraftoverføring fra et mulig elektrisitetsverk i Oltedal. Kommunen var allerede engasjert Eiermessig i fallrettighetene – usikkerheten knyttet seg til selve kraftoverføringen til byen. Kommunestyret hadde i 1905 også bevilget midler til oppmåling og undersøkelser av kraftpotensialet i Oltedal. Så her red man åpenbart på to hester.

Jacobsens forslag var å bygge et kraftverk ved Egenæs Brannstasjon, tegningene til kraftverkets bygning har mye til felles med det som noen år senere ble portnerboligen til Stavanger Sykehus i Peder Klows gate. Kraftverket skulle produsere strøm fra koks. I utredningen heter det: «Den eneste indvending, der kunde gjøres gjældende mod anlæg af elektricitetsværk på Egenæs er sygehusets nære beliggenhed. Dersom der til elektricitetsværkets drift skulde anvendes dampkraft, vilde denne indvending være berettiget på grund af den med dampkraft forbundne røg og deraf følgende forurensning af luften, medens den må bortfalde ved anlæg med gasmotorer, som innrettes således, at det ikke i nogen henseende bliver generende for nabolaget». Det er tvilsomt om dette resonnement ville ha passert miljømyndighetene i dag. Som kjent avgir

også gassmotorer forurensende utslipp, selv om gassen måtte renses før den slapp til i brennkammeret.

Næringslivet

Det er Stavangers framvekst som industriby fra 1890-årene og framover som har preget byens historieskivere som dekker perioden omkring 1905. Denne siden ved byens utvikling er godt dokumentert I 1891 arbeidet 22% av de arbeidsaktive i industrien, i 1920 er denne andelen steget til 35%. Man ser også at når byens næringsliv skal beskrives, er det hermetikkfabrikkene og støttenæringene for hermetikkindustrien som framheves. På Kranen/Rosenberg, i Leirvig/Varmen og i industriforstaden, Hillevåg, var det vokst fram nye fabrikkstrøk. Av stor nasjonal betydning skulle de to grafiske bedriftene, Dreyers Grafiske Anstalt og Stavanger Litografiske Anstalt, bli. Helt fram til vår tid har Stavanger vært et senter for den grafiske industri i Norge.

Kapitalimport

Finansnæringen var preget av stabilitet i 1905. Byen hadde tre banker. Stavanger Sparekasse, som i 1890 hadde overtatt bygningen ved Domkirken etter Stavanger Sparebanks konkursbo, var blitt startet som en idealistisk spareinretning i 1850. Stavanger Handels- og Industribank holdt til i Kirkegaten mellom Bredgaten og Øvre Holmegate, den var etablert i 1898. Stavanger Privatbank var den eldste, etablert i 1879, og i 1905 med kontor på hjørnet av Valberggaten og Øvre Holmegate, vegg i vegg med Victoria Hotell. Byens eldste forretningsbank, Kreditbanken, gikk over ende samtidig med Stavanger Sparebank. I 1905 var det altså seksten år siden forrige bankkrise – og seksten år til den neste.

Norges bank ble etablert i Stavanger i 1852 – i 1904 flyttet avdelingen til Falck-familiens staselige eiendom ved Domkirken. I mange år dannet denne bygningen en vakker pendent til Sparekassens bygning.

Kapitalstrømmenes veier er ikke så lette

å kartlegge statistisk. Vi vet at Stavanger var avhengig av en betydelig kapitalimport, byen var kapitalfattig. Victoria Hotell ble reist med Bergens-kapital. Likeså ble mye av tomteutviklingen og spekulasjonsbyggingen i boligsektoren finansiert av Bergens-interesser. Og de lokale forretningsbanker dekket for en stor del næringslivets lånebehov gjennom ametaforretninger med banker i Bergen og Christiania.

Maskiner overtar

Vi har tidligere omtalt den dynamikk som produktivitetsutviklingen i hermetikkindustrien tilførte det industrielle miljø i Stavanger. Reinerts falsemaskin fikk ikke bare betydning for den lokale industrien og dens konkurransevne på verdensmarkedene. Den ble også en eksportartikkel. I Frankrike utløste den arbeideruroigheter på grunn av at den overflødiggjorde arbeidskraft i hermetikkindustrien i stor stil. I 1905 startet da også rettssakene om norske hermetikkfabrikkers rett til å benytte betegnelsen «norske røgede sardiner i olje». Resultat ble som kjent betegnelsen Brisling-sardiner.

Selv om hermetikkindustriens dominerende stilling skulle føre til at byens næringsliv ble konjunkturømfindtlig og sårbart, fantes det også betydelige innslag av annen næringsvirksomhet. Stavanger Cementvarefabrikk og Teknisk Bureau fant markeder i forbindelse med de store kommunaltekniske arbeider og den omfattende bolig- og næringsutbyggingen. Rosenberg Mekanske verksted hadde flyttet til Buøy, og ved Stavanger Støberi & Dok var det livlig aktivitet. Byen hadde flere store smørefabrikker. Tjenesteytende næring var representert med, foruten bankene som allerede er nevnt, skipsekspedisjoner, sjøforsikringsselskap og ikke minst de mange agenturforretninger. Hoteller og overnattingsbedrifter var det flere av den gang enn i dag, men de var mindre. Stavanger telefonforretning var blitt etablert i 1881. Bybildet fikk et nytt karakteristisk innslag:

Stolperekkene med telefonledninger på tak og langs gatene. I Stavanger Aftenblad var det i 1905 jevnlig annonser med oversikt over nye abonnenter.

Handelsbyen

En samlet fremstilling av Stavanger som handelsby savnes. Handelsforeningens jubileumsskrifter omtaler for det meste foreningens indre liv og dens aktiviteter som interessegruppe og gir mer generelle skisser av næringslivet og handelen. Dette kan være overraskende, for handel har vært og er en stor næring i Stavanger, både på grunn av byens oppland og ikke minst fordi dens næringsgrunnlag var eksportrettet og avhengig av import av mange sorter råvarer. I Stavanger Aftenblad var det byens forretningsdrivende som dominerte som

annonsører. De tok i bruk sterke og fantasifulle typografiske virkemidler for å gjøre seg bemerket, enten det var nye produkter i sortimentet som skulle markedsføres, eller realisasjoner som skulle bekjentgjøres. Vandrer vi rundt i Stavanger sentrum i dag, vil vi finne forretninger som er mer enn hundre år gamle. Mange av disse, og forretninger som vi husker, var aktive annonsører i 1905: J. F. Marnburg, H. Hauge & Co, Fred. Hansen; Holgersen & Heggen; Guldsmid Soma; Torger S. Iversen; Knoph & Aanestad; O. Olsen & Co; Norem Baade & Co, B. Gundersen; H. Øgreid & Sønner; T. Torgersens Boghandel; Joh. Rasmussen & Racine; Roland Petersen og E. Berentsen.

jangjerd@online.no

Medlemsliste 2005

ASLAUG OG ALF W. ALFSEN
EIVIND ANDERSEN
ELI ANDREASSEN
BRYNJULF ANKERHEIM
INGVILD BJØRNESTAD ARSTAD
MAGNOR ASKE
BJØRN OG BERIT BACHE
SVEINUNG BANG-ANDERSEN
HULDEBORG BARKVED
ALBERT BARSTAD
BERIT BARSTAD
ALF BECKSTRØM
ELLEN&SVEINUNG BENDIKSEN
MARIANNE GJEFLE & JAN BERG
MIA OG NILS PETTER BERG
INGEBORG OG OLAV BERG
REIDAR BERGEM
BITTEN BERGESEN
HELGE OLE BERGESEN
UNNLEIV BERGSGARD
KIRSTEN IRENE BERK
SIGVE BETHUELSEN
CECILIE BJELLAND
LIV MARITH&SVERRE BJELLAND
SIGRUN BJELLAND
ELISABETH BJØRDAL
SIGVE BJØRHEIM
HENRY & BJØRG BJØRKELUND
TOM BJØRN-NIELSEN
HELENE BJØRNTVEDT
GRO HELEN BIRKELAND BLOM
FREDRIK BOHNE
NORUNN BORGENVIK
ABIGAELE OG WILLIAM BRANDAL
KIRSTEN OG TRYGVE BREKKE
ANDERS BRU
OLAV BRUSET
ANNE-MARIE BULL-NJAA
BYANTIKVAR ELSA GRIMNES
BYARKIVET I STAVANGER
LIV SLETTE MOEN BYBERG
ARNT BÆKHOLT
SIGRID BÆKHOLT
MØRTEEN BÆRHEIM
THORA LISEN BØRRESEN
ERNST BAASLAND
JAN CHRISTIANSEN

MARTHIN G. CHRISTIANSEN
DAGRUN&INGVAR DAGSLAND
SIGMUND OG KITTY DALE
MATHILDE J DALVA
ERIK DAMBO
BJØRN DIRDAL
JONE DIRDAL
JENS JAKOB DREYER
EGIL&KIRSTEEN F. EDVARDSEN
HILMAR EGELI
SVEIN ENOK EIA
EGIL EIK
LIV OG ROLF FORGAARD EIK
NINA EIKEN
EDVARD EIKILL
BORGHILD ELDØEN
PÅL MEIER ELLEFSEN
SIGNE EMILSEN
BERNT EMIL ENDRESEN
HELGE ENDRESEN
AUDUN ERDAL
INGVALD OG ASLAUG ESPEDAL
HARALD OG ANNE L. ESPEDAL
AUDUN ESPELAND
LEIF ERIKSEN
JAN FERDINANDSEN
BØRGE FIKSDAL
AUD-UNNI FINNEBRÅTEN
CAROLYN FJELD
KÅRE FLOKENES
HILDEGUNN FISKÅ
BJARNE FJERMESTAD
LIV FJERMESTAD
ANNE BERIT FOLDNES
INGEBJØRG&AADNE FOLGERØ
RANDI FOLKESTAD
PER S. FORGAARD
REIDAR FRAFJORD
ERLEND FRAFJORD
TOVE FREYER
NILS IDSØ FRØVIK
AINA IRENE FUGLESTEN
DAG FURULY
JOSTEIN FØRLAND
KJELL EGIL & GØRIL FØRSUND
ANITA HELEN GISKE
PETTER & INGER V. GISKE

ERLING A GJEIN
JAN GJERDE
KRISTIN ØYE GJERDE
KARL OLAV GJERSTAD
ROLV GJESSEN
JOHN M GRAMSTAD
ARVID GRAMSTAD
BERIT OG GUNNAR H. GRANDE
PER GRIMNES
KARI GRØDEM
BJØRG GRØNN
KAREN NOREM GRØNNING
HROAR GUDBRANDSEN
ARVID HAALAND
FREDRIK HAGEMANN
GUNVOR HAGEN
OVE HAGIR
BODIL HAGUM
TROND HALVORSEN
ESPEN HAMRE
SIGURD D. HAMRE
CARL HANA
TERJE HANDELAND
BJØRG MOSSIGE HANSEN
LAURITZ W. & RANDI HANSEN
LEIF BUCH&KIRSTEN HANSEN
PER OLAV HANSEN
SVEN TERJE HAUGBRÅTEN
RAGNAR HAVER
PER HAVIK
ÅSE LANGE HELGESEN
GRETE HELGEVOLD
ÅSHILD HELGEVOLD
RUNE HELGØ
LEIF H. HELLAND
KNUD HELLIESEN
REIDAR B. HELLIESEN
INGRID HELLAND
SVERRE HESKESTAD
LEIF B. HESS
GEIR HETLAND
GUNN OG ARNE HIDLE
RØNNNAUG HIDLE
ANNE MA OG TOR HOFF
JORUNN HOGSTAD
JOAR HOLE
PER HOLM

TONE OG ERLING HOUELAND
TOR HOUELAND
OVE HOVDA
MAGNE OG VIGIDS HOVDA
ROLF HULT
ARNE KENNETH HUSEBØ
KAY HUSTOFT
JØRG HVIDING
ANNE HØIGÅRD
TORE HØIGÅRD
HELGE HÅGENSEN
SARA MARIE HAARR
TERJE MARTON HÅLAND
BERTHA & ALBERT IDSØE
OLAV ILLSTAD
THORLEIF IVERSEN
JAN IVARSON
ANNE G.&TRYGVE JACOBSEN
ANNE CHRISTINE JAHN
ERLING JENSEN
PER JENSEN
ROALD JENSEN
TORE JENSEN
ARNE Ø JOAKIMSEN
BJØRN JOHANNESSEN
ANNE M. A. JOHANNESSEN
EINAR KÅRE JOHANNESSEN
ELSE MARIE JOHANNESSEN
GRETHE JOHNSEN
JOHN GUNNAR JOHNSEN
SVEIN A. JOHNSEN
HANNAH JORDAL
TORSTEIN JØRGENSEN
ELSIE OG WILHELM JÅSUND
OLE KALLELID
STEIN KALVIG
BJØRG KARLSEN
JOHN KARLSTRØM
ERLING K SØMME KIELLAND
LILLIAN OG KAI KILLERUD
MÅLFRID OG IVAR KLOVNING
JAN SAXEIDE KNUDSEN
HELGE KNUDSEN
KONRAD B KNUDSEN
HILDE KROGH
ROLF KRISTENSEN
TOR K. KRISTIANSSEN
PER HELGE KRISTOFFERSEN
OLAV OG TOVE L. HELLIESEN
ALF INGE LARSEN
ALF INGOLF LARSEN
KJELL M LARSEN
BERIT L. OG RUNE LARSEN
SVERRE LASSA
ALF LEJON
SYLVEIG M. LIER

BERTRAM LODEN
KIRSTI M LÆRDAL
BJARNE OLAV LØHRE
KJELL PETTER LØHRE
INGER/JARLE LØNO
TERJE LØVEREIDE
TONE HOLST LØVIK
GUNNLAUG MATHIESEN
ASGEIR MEDHUS
JAN ERIK MEIDELL
OLE&ELDBJØRG V. MELBERG
TOLLAK & JORUNN MELBERG
KARI ALISE S. MELLGREN
PÅL MITSEM
BJØRG TYSDAL MOE
TØNNES R. MOEN
CONRAD OG REIDUN MONG
KÅRE MOSSIGE
SVEIN MOSSIGE
MARIANNE LARSEN MUNTHE
PER MARTHON MÆLAND
LARS ANDERS MYHRE
KARIN MØKSTER
WENCHE OG STÅLE MØRCH
KJETIL NES
GEIR OVE NESVIK
ERNST GEORG NESSLER
WILHELM ZETLITZ NESSLER
TERRY OG LISBETH N. LOVE
ODD NOREGER
HÅKON NORÅS
GUNNAR NYBØ
ANNE TOVE NYGAARD
HANS EYVIND NÆSS
INGER MARY NØDLAND
LARS NØDLAND
TOR OBRESTAD
JAN OFTEDAL
FRODE OLSEN
ELSE OLSEN
JOHN OLSEN
KJELL INGE OLSEN
GERD OMDAL
SVEN EGIL OMDAL
BERNHARD ORMØY
TERESE OSJORD
IREN NITTER PALLESEN
INGER PAASKE
HENRIK PAASKE
HALVOR PEDERSEN
HARALD SIG. PEDERSEN
JAN OLAV PEDERSEN
OLAUG TVEIT PEDERSEN
TERJE LIE PEDERSEN
ADA PETERSEN
EGIL ANSGAR PETERSEN

ROBERT WILLIAM PORTER
PER RAMSLAND
ODDRUN STRAND RANGNES
MARIT RASMUSSEN
AASA RASMUSSEN
ODD KRISTIAN REME
HANS EIVIND RIISE
GUNNAR ROALKVAM
ÅSE ROALKVAM
ESTHER E ROAN
TOR JAN ROPEID
JUTTA & MAURITZ ROSSAVIK
AKSEL RUD
BERIT OG JON RØD
OVE RØDSTØL
BJØRG SAGAARD
BJØRN SAMUELSEN
IVAR SALOMONSEN
EINAR SANSTØL
EVA SCHMIDT
LISE SKJÆVELAND SCHMIDT
TOR SEKSE
AAGE SELDAL
ROLF SIMONSEN
HALVOR SIVERTSEN
ANE SJØBU
GUNNAR A SKADBERG
PAUL SKAVLAND
HOGNE SKJERPE
MØNA SKJØNG-NILSEN
EINAR SKJÆVELAND
SONJA SKJØLD
RUNE SKOGEN
NORA SMEDVIG
JOSTEIN SOLAND
EGIL SONGE-MØLLER
ANNA LOTTE STANGELAND
HARTVIG STANGELAND
TURID STANGELAND
ØYSTEIN FRAFJORD
PER ØYVIND STEEN
HENNING M. STEPHANSEN
ARNE STEINHAUG
LIV FRØYDIS SUNDBY
RANVEIG ELISABETH SUNDLI
SIGMUND SUNNANÅ
HOLGER SUSORT
FRANK GUNNAR SVANTESON
SOLVEIG&THOMAS SVANTESON
EDVIN SVELA
ROLV SÆDBERG
BJØRN SØNDENÅ
ELISABETH B. SØRENSEN
INGER MARIE SØRENSEN
ANN KRISTIN SØRVÅG
BJØRN SØRAAS

HELGE SØRÅS
BRITH TAN
AASE TENDENES
ELSE MARIE TESDAL
PER A. THORBJØRNSEN
JOHS THORSEN
MARIT THORSEN
HELENE TORKILDSEN
SIGGEIR TORPE
ODD RUNE TORSTRUP
TORGRIM TITLESTAD
HERBJØRN TJELTVEIT
VIVIAN TOBIASSEN
GEIR TONNING
PER INGE TORKELSEN
KARSTEN TORSTRUP
ÅGE NIC. TVEDT JR
ODD TVEDT
HENNING TVETENE

KÅRE ASBJØRN TJØNNELAND
SVERRE OG ANNE H. UHLVING
KJELL ULLENES
TORBORG UNDEM
GRETE URDAL
KIRSTEN & KJELL URSIN-SMITH
ELI OG TERJE VAREBERG
HELGE VATNE
JØRUNN STRAND VESTBØ
INGER-SIGRUN SLAGSTAD VIK
VÅLAND SKOLE
IVAR WALDE
EGIL WATHNE
KURT JAN WATHNE
HALLVARD OG MARIT M. WEEN
KARINA WELTZIEN
GUNN J. WOLD
SIGRID C. WERNER
BJARNE WERSLAND

HELGA M. WIGEN
BIGGIE WYLLER
JANE OG TORSTEIN WÆHLER
ODD ØGREID
INGFRID ØSTBØ
REIDAR SCOTT ØSTERHAUG
SIGRUN ØVERLAND
HENRIK ØVREGAARD
CHRISTIAN N. ØXNEVAD
ANNE ØXNEVAD
JUST ÅRSTAD
BERIT OG ALF AADNØY
LILLIAN OG HANS EIRIK AAREK
BERIT AARNES
HALLDIS AARRESTAD
GUNNAR AASE
JOHN A. AASLAND

E-post – adresser

For i størst mulig grad å kunne redusere våre utgifter ved utsendelser av innbydelser og annen informasjon til våre medlemmer, ønsker vi å benytte e-post. Vi vil derfor be alle som har e-postadresse, om å sende denne til Eli Vareberg. Til deg som har fått ny e-post adresse, har du gitt beskjed om endring ?

*Eli Varebergs e-post adresse er: **eli.vareberg@lyse.net***

Byhistorisk kunstmappe

10 akvareller av Mons Gabriel Monsen

Forretningsmann og amatørmerer Mons Gabriel Monsen Monsen "fotograferte" byen med pensel. 108 av hans akvareller ble i sin tid gitt Stavanger Kunstforening, men senere overført til Stavanger Museum da de først og fremst har kulturhistorisk verdi. Takket være hans bilder vet vi mye om hvordan byen så ut mellom 1856 og 1882.

*Vi presenterer nå en kunstmappe med 10 av bildene for salg.
Medlemspris kr 150 • Utsalgsprisen er kr 300.*

Bildene gjengis i offsettrykk på flott papirkvalitet.

Forhåndsbestilling kan skje ved henvendelse til Petter Løhre
tel. 982 03 657, e-post: kj-loeh@online.no

Når innbetaling, til konto nr. 3201 25 37300, er registrert,
kan mappene hentes. Sted for avhenting avtales ved bestilling.

(Fra boken «Byen i billedkunsten»)

KLEIVÅ 1856

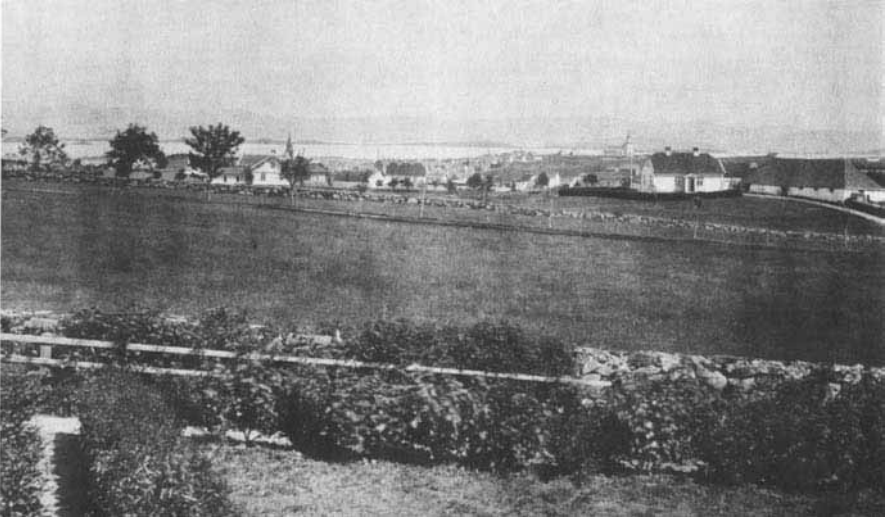
Akvarell av Lars Hertervig fra 1856. Til høyre i bildet ser vi Kleivebakken med «Olskjellå» eller Olavsbrønnen. Det hvite huset med løe midt i bakken, til venstre, tilhørte i sin tid kvekeren Doeg. Huset ble revet, og telegrafinspektør W. Jacobsen oppførte et nytt hus på samme tomt, som står der den dag i dag. Bak dette huset skimter vi taket på huset til Carl Emil Fugleberg. Han solgte huset til Mons Gabriel Monsen i 1868,

og i 1915 overtok Det Stavangerske Klubselskap huset.

Huset til høyre, øverst i bakken, tilhørte sokneprest K. Helland.

På det øverste hjørnet mot gaten av dette huset ligger «Kvilesteinen».

Både hus og stein eksisterer i dag. Området nedenfor Kleivå, mot Breivatnet, ble kalt «Sinklegårdshauge».

Langs Egenesveien i 1860 – årene.

Veien som går tvers over i forgrunnen er Hannasdalveien. De store gårds-
husene til høyre var kjøpmann Helmik (Lille Helmik) Gabrielsens gård, Lille
Egenes, senere seilmaker Johan Pedersens eiendom, Oscarsgt. 30. Huset
under Petrikirkens tårn var gartner Poulssons "Olafshage".

I bakgrunnen ligger Bergjeland og Hetlandsmarken.

(Fra Minneboken om Stavanger)

Etter akvarell av Skipsreder M. Gabriel Monsen.

SCHANKEHOLEN 1858.

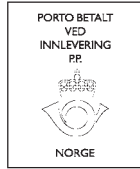
Efter lange forarbeider og forhandlinger blev endelig reguleringen av Kiellandsmyrå godtatt i siste bystyremøte 1938. I forbindelse med reguleringen blev Mosvatnet utlagt til åpen plass.

Heldigvis har Monsen også gift oss en tegning fra denne kant som viser den vakre strandlinjen langs veien til Schankeholen. I den nye reguleringsplanen vil denne strandlinjen dessverre forsvinne. Den nye innføringsveien fra flyveplassen over Udlandhaug til byen er planlagt over dette sted.

(Dreyer kalender 1939)

B

Returadresse: Byhistorisk Forening, Postboks 351, 4001 Stavanger

---

Styret i Byhistorisk Forening 2004

Berit M. Grande, Kortegata 4, 4012 Stavanger
tlf. 51 52 70 03
email: berit@ach.no

Hallvard Ween B., Christophersensgt. 21, 4009 Stavanger
tlf. p. 51 52 43 23
email: hallwe@online.no

Eli K. Vareberg, Bergliveien 29 B, 4020 Stavanger
tlf priv. 51 88 17 17
email: eli.vareberg@c2i.net

Petter Løhre, Blomsterveien 1, 4022 Stavanger
tlf. p 51 56 06 96
email: kj-loeh@online.no

Brith Tan, Bruvikbakken 6, 4017 Stavanger
telefon p 51580655
email bth@statoil.com

Reidar Frafjord, Øvre Stokkavei 44, 4023 Stavanger
tlf 51 52 35 70
email: rei-f@online.no

Ole Kallelid, Per Spelemannsvei 16, 4019 Stavanger
tlf. 51872893
email: kallelid@online.no

Kristin Øye Gjerde, Dugane 18, 4048 Hafrsfjord
tlf. 51 59 26 73
email: kristin@norskolje.museum.no

Henry Bjørkelund, Sivaksveien 30, 4017 Stavanger
tlf. 51 58 16 75
email: hbjorkel@c2i.net